

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

I. HALVBIND 1966

Slesvig/Hedeby tilblivelse

I.

Stednavne og fund

Af *Helmuth Schledermann.*

Af udstrækning blev Hedeby i vikingetiden den største by i Norden, og Danevirke blev det mægtigste forsvarsværk. Byen var et samlingssted for folk af alle nationer, mens grænsevolden var skabt til at sætte skel mellem danske og fremmede. Når disse vidt forskellige oldtidsminder er at finde samme sted, skyldes det geografiske forhold. I den sydlige del af Sønderjylland smalner den jyske halvø, og de østlige fjorde og vestlige vandløb mødes næsten ved vandskellet. Slien i øst og sumpede dale i vest ved Ejderen, Trene og Rejde å tvinger Hærvejen gennem et snævert pas. Skulle en hær fra syd opholdes, måtte det blive på dette sted. For skibsfart og handel åbnede sig derimod en bekvem overfartsmulighed mellem Vesterhav og Østersø, og det er baggrunden for Hedeby opståen.

Hedeby har særlig betydning for os, fordi vi her kan følge en bydannelse helt tilbage til 700- og 800-tallet — d.v.s. den tid, da mange af Nordeuropas byer langsomt bliver til. De udvikles i landbrugssamfund og bliver centre for administration, handel og håndværk, altså samfundsfunktioner, der senere kommer til at spille en meget stor rolle. I Norden går udviklingen langsomt, men er derfor ikke af mindre interesse. Vi kan nemlig i de nordiske byer og borge studere samfundsforhold, der giver os en helt anden viden om vikingerne end de mange vesteuropæiske beretninger om tøjlesløs plyndring og vold.

Det er ikke sært, at man i vor tid, da sociale og materielle forhold står i centrum, har grebet de arkæologiske resultater med en iver, der ikke står meget tilbage for tidligere generationers begejstring for de nordiske folks heltedåd i det fremmede. Med populariseringen af udgravningsresultaterne fra f. eks. Hedeby og de tre »Trelleborge« er omvurderingen af vikingerne nået ud til

alle kredse. Vikingernes evne til at vedligeholde vidstrakte handelsforbindelser, etablere sig i byer og skabe borge med matematisk præcision har vundet fortjent berømmelse.¹

Der er dog skeptikere, som sørger for, at træerne ikke gror ind i himlen. Man har af og til peget på vesteuropæiske folks medvirken og på mulig indflydelse fra Grækenland (Byzans); i de seneste år har man også vendt blikket mod selve metoden i forskningen. Det gælder i særlig grad den megen tale om håndværk, industri, handel og bydannelse. Kritikken rettes mod det indhold, man lægger i ordene, og det grundlag, man bygger på.² I den følgende behandling af Hedeby skal enkelte af problemerne nævnes, men allerede nu melder sig spørgsmålet: Hvad forstår man ved begrebet by, når man taler om vikingetiden? De mange landsbyer, hvis størrelse havde naturlige og ret snævre grænser, fordi beboerne levede af landbrug, er i vor sammenhæng af mindre interesse. Inden for nordisk byforskning anvender man stadig den af A. Schück formulerede definition: en tættere bebyggelse, hvis indbyggere på grund af fælles handelsinteresser udgør en samfundsenhed i økonomisk, administrativ og retslig henseende.³ Denne definition er udmærket, når det gælder middelalderens sidste århundreder (1200-1500), men den er uanvendelig for vikingetiden. Her har vi ingen sikker viden om, hvorvidt de nordiske byer udgjorde samfundsenheder i økonomisk, administrativ og retslig henseende. Vi kan blot sige, at datiden anså dem for byer, og at fundene viser tættere bebyggelser med genstande, der er håndværksmæssigt forarbejdede og snart stammer fra byen selv, snart kommer fra omegnen eller langvejs fra. Vi kender intet til indbyggernes antal, og vi ved ikke, om de var deltidsbeskæftiget i landbruget, om de kun handlede i sommertiden, og om de blev administreret særskilt og havde egen retskreds. Når vi studerer oprindelsen til de nordiske handels- og administrationsbyer, må vi altså på væsentlige punkter nøjes med vage angivelser. I det følgende bliver de snart kaldt bopladser, snart byer, for blot at tilkendegive det omtrentlige størrelsesforhold.⁴

De sidste års udgravninger i Hedeby er foregået inden for byvolden, d.v.s. »halvkredsvolden« ved Haddeby Nor, og syd for volden, hvor man overraskende nok har fundet en ældre boplads og gravplads (fig. 1 og 6). Desuden har man som følge af udbyg-

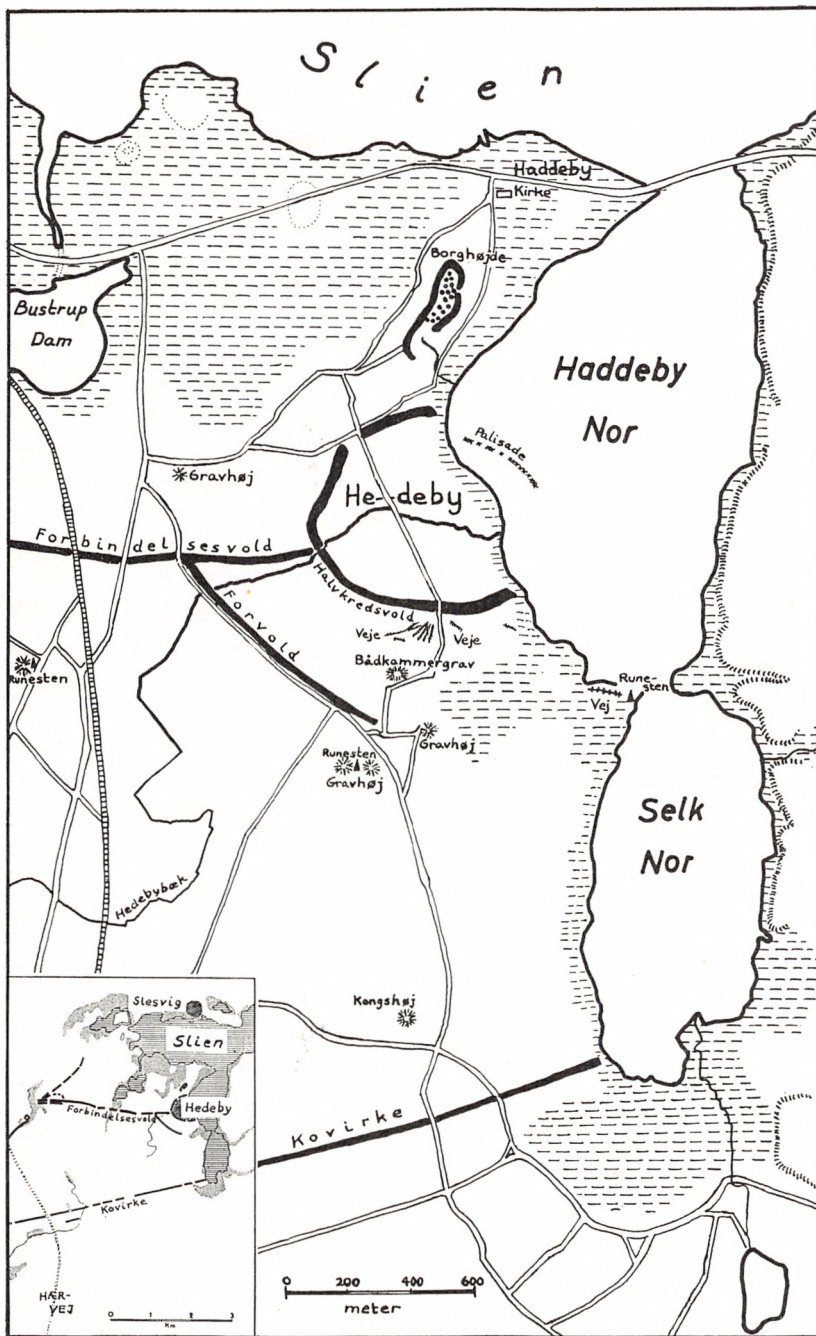

Fig. 1. Hedeby og omegn. Den nye motorvej, der har ændret landskabet væsentligt, er ikke indtegnet.

ningen af landets vejnet og teglværksarbejde måttet undersøge de dele af Danevirke, der skulle jævnes. Udgravningerne foretages af den nyoprettede »Abteilung für Wikingerforschung« ved landsmuseet på Gottorp slot, fra 1963 under ledelse af dr. K. Schietzel. Ved Danevirke gennemførtes en del af undersøgelserne ved et tysk-dansk samarbejde, og resultaterne er for nylig offentliggjort på dansk.⁵

De vigtigste nye fund fra Hedeby gjordes i årene 1959/60 og 1962, og de er allerede delvis offentliggjort i tyske tidsskrifter. Senere er resultaterne blevet bekræftet gennem yderligere undersøgelser, som dog endnu langt fra er afsluttet. Det har været mig muligt — samtidig med mit arbejde ved Danevirke — at få førstehåndskendskab til de vigtigste fund og problemer, takket være overordentlig stor imødekommenhed fra de tyske arkæologers side.⁶

Til de arkæologiske resultater skal føjes en ny analyse af de historiske meddelelser og til sidst gives en antydning af, hvordan opfattelsen af handelsbyen tager sig ud på baggrund af forholdene i samtidige byer andetsteds og i de senere danske byer.

Først må vi dog tage stilling til det problem, som allerede er antydet i arbejdets titel: byens forskellige navne. Netop stednavnene er jo det vigtigste bindeled mellem de historiske meddelelser og de arkæologiske fund.⁷

Slesvig/Hedebyns navne

Vore dages by ved nordbredden af Slien hedder som bekendt Slesvig, medens vi kalder den store, voldomgivne plads ved Haddeby Nor for Hedeby (fig. 1). Det er meget praktisk, men historisk korrekt er det ikke. I hvert fald fra 900-tallets 2. halvdel og helt til ca. 1600 var begge navne i brug for samme by; i de sidste århundreder brugtes »Hedeby« dog kun af den lokale landbefolkning. Det betyder, at både byen ved Haddeby Nor og det ældste Slesvig nord for Slien har heddet Hedeby og Slesvig.

De ældste meddelelser om en by med navnet Slesvig findes i Ansgars og Rimberts levnedsskildringer, der er forfattet i de to ærkebispers stiftsby, Bremen, henholdsvis omkr. 870 og engang i begyndelsen af 890'erne.⁸ Formen er »Sliaswich«, hvor forledet *Slias-* hentyder til Slien. Efterleddet *-wich* har næppe noget

at gøre med det danske *-vig*,⁹ heller ikke med nedertysk »wiken« = vige tilbage. Det anses i dag af de fleste forskere for at være en omskrivning af latinsk »vicus«. I middelalderen kom »vicus« til at betyde en handelsby, i reglen uden volde eller mure, men med bosiddende befolkning.¹⁰ Vidnesbyrd om fast beboelse har vi især fra de senere års udgravninger i nordvesteuropæiske byanlæg.¹¹ En sådan form for byer var noget nyt i datiden, og det er måske ingen tilfældighed, at de i det germansk og angelsaksisk prægede Nordeuropa ofte benævntes med et latinsk ord: vicus, wik. I det romanske Sydeuropa derimod undertiden med det germanske ord for borg, latiniseret til »burgus«. En »burgus« i Sydeuropa blev altså forvirrende nok betegnelsen for en ubefæstet handelsby.¹² Navngivningen var dog heller ikke konsekvent i al sin inkonsekvens, og vi finder ved siden af disse betegnelser en række andre.

Fra Ansgars dage til nutiden møder vi navnet Slesvig i forskellige skriveformer. I vikingetiden ses det mest i sydlige, d.v.s. sachsiske kilder. Rejsende fra disse egne nærmede sig byen fra sydvest, og for dem var målet byen ved fjorden Slien, der atter åbnede vejen til Østersøens handelspladser.

Anderledes for danskere, nordmænd og svenskere. De kom i reglen sejlene fra nord og øst, for først efter timers sejlads ad Slien¹³ at nå frem til byen ved hederne.¹⁴ Hedeby blev deres navn på byen. I vikingetiden bruges navnet på nordiske runesten og af en angelsachser ved navn Æthelweard. Hans krønike, der er forfattet i 900-tallets 2. halvdel, beretter, at det »gamle Angel lå mellem sachser og jyder, og hovedbyen kaldes på sachsisk Slesvic, hos danerne derimod Haithaby«. ¹⁵ På Sven Tveskægs tid omkring år 1000 sættes et par runesten i nærheden af Hedeby, den ene til minde om vikingen Skarde, som »fandt døden ved Hedeby«; den anden over Erik, som »fandt døden da 'drenge' (krigsfolk) belejrede Hedeby«. ¹⁶ Delvis omskrevet til vort alfabet står der »Haiþabu« det ene sted og »Hiþabu« det andet. Den første skrivemåde er begrundelsen for, at tyskerne i dag siger »Haithabu«; de har svært ved at udtale »Hedeby« på dansk, »und« — som én af dem har sagt til mig — »Haithabu klinget doch vielmehr altnordisch als Hedeby!«. Vikingerne må have haft en anden opfattelse, og desuden blev de i løbet af vikingetiden stadig mindre oldnordiske.

Der blev nemlig efterhånden forskel på sproget i Norden.¹⁷ På oldnordisk er »heiðr« ordet for hede, men allerede ca. 900 er i Danmark *ei* og *ai* afløst af \bar{e} (langt e).¹⁸ Når vi finder *ai* på Skarde-stenen fra ca. 1000, er det en forældet skriveform (W. Laur).¹⁹ Dette fremgår også af Erik-stenen, hvor der er brugt *l*. Grunden er, at man i det yngre runealfabet ikke havde noget særligt tegn for *e*. \bar{p} (senere *th*) var tegnet for blødt *d*, og *a* er en bøjningsendelse. Dermed er ordets første led rekonstrueret: *Hetha*-. Når der står *-bu* i stedet for *-by*, skyldes det, at man havde en fælles rune for *u* og *y*. Den korrekte omskrivning til middelalderligt dansk er altså »Hethaby«, og et århundrede senere — ca. 1100 — er *a* blevet svækket, hvorefter vi har formen »Hetheby«,²⁰ der lydligt vel svarer til vort »Hedeby«. Navnet levede videre hos den stedlige befolkning og i Norden til langt ned i tiden. Det findes i Valdemars Jordebog, hos Sakse, i Slesvigs byret og i de islandske sagaer. Endog en kendt borgmester fra 1300-årenes Lübeck blev kaldt Bertram van Heideby, ikke Slesvig.²¹

I modsætning til navnet Slesvig, der blot placerer byen ved en eller anden del af Slien, evt. også Haddeby Nor, så synes »Hedeby« at kunne bruges til en nærmere stedfæstelse. Den angelsachsiske munk, Ælnoth, oversatte i begyndelsen af 1100-tallet Hedeby ved »slettens by«. ²² Alligevel har mange forskere ment, at »hede« i begyndelsen kunne være betegnelsen for skovgroede vildmarker. For Danmarks vedkommende er dette helt usandsynligt. ²³ Der kan kun tænkes to betydninger: åbent, skovfrit land med eller uden lyng. På Sjælland har vi jo f. eks. det frugtbare område »Heden« mellem København, Køge og Roskilde. Hvor der har været lyng, og hvor der ikke har været det ved Haddeby Nor og Slien, kan i virkeligheden først vises ved pollenanalyser og jordbundsundersøgelser i forbindelse med gode dateringer (kulstof 14 og arkæologiske fund). En sammenstilling af vor viden i dag om forholdene viser dog, at der i hvert fald i vikingetiden og sandsynligvis også tidligere har været betydelige lyngarealer vest for Haddeby Nor. ²⁴ Jorden er meget sandet her i modsætning til området nord for Slien. Navnet Hedeby passer derfor bedst til en by ved Haddeby Nor — under den forudsætning naturligvis, at navnet endnu havde sin konkrete betydning. Engang i 1000-tallet bliver al be-

byggelse jo forlagt til Sliens nordbred, og Hedeby-navnet flytter med.

Medens navnene Hedeby og Slesvig tydeligt nok er skabt i de forskellige sprogområder, der fik kontakt med hinanden i Sydslesvig, er forholdet langt mere uklart, når det gælder handelsbyens ældste navne. Også disse danner et par, der tilmed kunne tænkes at illustrere byens mere primitive begyndelse: »Sliesthorp« og »Hæþum«, hvor det sidste navn blot betyder »ved Hederne«.

»Sliesthorp« kendes fra de Frankiske Rigsårbøger som en »portus«, d.v.s. en havneby, i grænselandet mellem kong Godfreds rige og Sachsen;²⁵ årbøgerne er nedskrevet kort efter Karl den Stores død i 814. Forleddet *Slies-* er velkendt, men efterleddet *-thorp* overrasker, for det findes alene i disse årbøger og aldrig siden. Enten må byen altså have haft dette navn, eller også er navnet Slesvig omdannet efter frankisk forbillede, hvad enten det nu var frankernes navn på byen eller skriverens opfindelse. I reglen anser man Sliesthorp for byens ældste navn, men W. Laur har dog strejft muligheden for omdannelse,²⁶ og Kr. Hald går i dag helt ind for denne tanke.²⁷ Virkeligt diskuteret er problemet ikke blevet, og da dets løsning har betydning for den historiske tolkning af byens tilblivelse, kan det ikke forbigås her.

Som nævnt findes »Sliesthorp« kun i de frankiske årbøger, og disse er i andre tilfælde usikre m. h. t. navne nord for Elben. Enkelte steder i teksten er der tomme pladser, hvor skriveren senere har villet indføje de manglende navne.²⁸ Desuden mener sprogforskere at kunne påvise, at andre sachsiske navne er omdannet.²⁹ Hvis navnet Sliesthorp virkelig var byens lokale navn, ville det ydermere være det ældste, sikre torp-navn i Norden, og det ville omtrent være det eneste på en fra begyndelsen handelspræget havneby.³⁰

Alle disse forhold taler for, at »Sliesthorp« er af frankisk oprindelse; alligevel kan der på hvert enkelt punkt gøres indvendinger. For de første årtier af 800-tallet har vi alene frankiske kilder og ingen sachsiske, og for den følgende tid har vi kun sachsiske og ingen frankiske. Om det er sproglige eller tidsmæssige forhold, der er skyld i navneforskellen, er altså usikkert. Hvad angår de navne, der mangler, så kunne forholdet jo vidne om en vis omhu fra skriverens side, og man kunne modsætningsvis slutte, at han har vidst

god besked med navnet Sliesthorp. Med de i øvrigt få navne fra disse egne kan man ikke udarbejde en statistik for årbøgernes pålidelighed. Endelig er der i forskningen ikke enighed om, hvornår torpnavnene begynder at optræde i Sønderjylland. W. Laur siger, at navneskikken først vandt udbredelse i 800-tallet, medens Kr. Hald stadig mener, at en række store torper anlagdes her før vikingetiden i gammelt skovland.³¹ Torp som betegnelse for en handelsby er heller ikke helt utænkelig, da der var så få handelsbyer i området, at bøndernes almindelige navngivning kan have fået overtaget.

Inden resultatet af disse modstridende overvejelser gøres op, skal det i princippet helt tilsvarende problem om »Hæþum« behandles. Også dette navn kendes kun fra en enkelt kilde, nemlig Alfreds »Orosius«. ³² Som led i sit folkeopdragende arbejde dikterede eller foranledigede kong Alfred af Wessex (871—899) en oversættelse til oldengelsk af spanieren Orosius' verdenshistorie fra 400-tallet og udvidede den med en beskrivelse af de nordiske lande. Hertil bidrog nordmanden Ottar med beretningen om en sejlads langs Norges kyst og herfra til »den havneby, som man kalder ved Hederne« (þæm porte þe mon het æt Hæþum). Senere tales om at komme »til Hæþum« og »fra Hæþum«. ³³ Almindeligvis anses dette navn for at være en forgænger til »Hedeby«, men spørgsmålet er — ligesom med Sliesthorp —, om der skulle være tale om en oversættelse eller et oldengelsk navn for byen. Allerede Johs. Steenstrup anså det for at være en oldengelsk gengivelse af det nordiske Hedeby, ³⁴ og i de seneste år er Kr. Hald gået stærkt ind herfor. ³⁵ Heller ikke dette problem er blevet diskuteret, så vi må opholde os lidt ved det.

Kr. Hald begrundet omdannelsen med at henvise til, at de danske og norske navne på *-by* (Derby, Grimsby, o. s. v.) på Alfreds tid endnu ikke var almindelige i England. Heroverfor må man imidlertid fremhæve, at den store danske bosættelsestid falder i slutningen af 800-tallet, ³⁶ at navnene på *-by* regnes blandt de ældste danske navne i Danelagen, og at Hald selv mener, at visse navne på *-by* i større omfang først anvendtes i England for dernæst at blive overført netop til Hedeby-egnen. ³⁷ Alle disse overvejelser er dog usikre på grund af den nære forbindelse mellem Danmark og England i vikingetiden. En vis vægt har derfor Halds henvisning

til andre omdannelser af nordiske navne i Alfreds »Orosius«. Bornholm er blevet til »Burgenda land«, d. v. s. burgundernes land. Dette er sandsynligvis en omskrivning af det danske »Burgundehulm« (ca. 1200), fordi englænderne ikke kendte »holm« i betydningen af »ø«. ³⁸ Et andet eksempel er den norske handelsplads »Skiringssalr«, der gengives med »Sciringes heal«; »salr« er her fejlagtigt omdannet til oldengelsk »healh«, som betyder »hjørne«. ³⁹ Over for dette kan man gøre opmærksom på, at en mængde navne på lande og øer er gengivet korrekt, og at navnet Hethum eller Heiðum langt fra er utænkeligt. Vi har i Danmark en mængde meget gamle stednavne på *-um*, der i en række tilfælde — især i Sønderjylland — betegner en gammel bøjningsendelse i hensynsfald flertal. Ballum ved Højer betyder således »stedet ved forhøjningerne« (af *balgh* = forhøjning, jfr. *balle*). ⁴⁰ Særlig interessant er det, at der findes både et Voldum og et Voldby, hvad der viser, at det samme naturnavn kan optræde i hensynsfald og med efterleddet *-by*. ⁴¹ Det var heller ikke ualmindeligt, at navne på *-by* fortrængte ældre benævnelser. ⁴² Sprogligt set kan ændringen fra Hethum til Hethaby altså ikke udelukkes, og den har da også indtil for nylig været antaget af W. Laur. ⁴³

En sammenfatning af resultaterne m. h. t. navnespørgsmålet er ikke vanskelig, hvis man blot vurderer oplysningerne under hensyn til en sproglig kildekritik og en indholdsmæssig kildekritik. Man må holde sig for øje, at samtidige og næsten objektive historiske kilder kan repræsentere fremmede sprogområders navngivning eller meddele oversatte og forvanskede former, medens senere og endog tendentiøse kilder kan give korrekte oplysninger, hvad navnestoffet angår. Man tør næsten heller ikke slutte noget på grundlag af, hvordan andre navne i samme kilde er gengivet. Datidens beretninger kan være lige så inkonsekvente som ny dansk litteratur om Sønderjylland, hvor man ved siden af navne som Flensborg og Slesvig finder Eckernförde eller Egernfjord. ⁴⁴

Med sikkerhed ved vi, at en handelsby ved Slien af sachserne kaldtes Slesvig i 2. halvdel af 800-tallet og senere. Fra 2. halvdel af 900-tallet hed den samme by blandt nordboer Hedeby. Medens det første navn ikke nærmere lokaliserer byen ved Slien, peger det sidste ud fra sin oprindelse på området vest for Haddeby Nor. Hvad byen hed på sachsisk eller frisisk i 800-tallets første årtier og på

dansk i hele dette århundrede, kan ikke siges med bestemthed. Sandsynligheden taler for de samme navne, men det kan hverken afvises eller bevises, at den hed Sliesthorp og Heiðum eller Hethum. Kilderne er for få, forfatterne er af fremmed afstamning, og navnene på *-torp* og *-um* er trods alt mulige i datidens Sydslesvig. Sprogligt set kan man ikke nå til en sikker afgørelse.

M. h. t. det indholdsmæssige, så fremgår det klart af både den frankiske og den oldengelske kilde fra 800-tallet, at byen var en handels- og havneby, en såkaldt »portus« eller »port«. Denne betegnelse brugtes dengang ganske ligesom »vicus« eller »wik« for de nordvesteuropæiske, handelsprægede søstæder.⁴⁵

Følgen bliver, at man må opgive de mange forsøg på at bruge Slesvig/Hedeby's navne til at lokalisere byen nærmere og beskrive dens udvikling. De i dansk og lokalhistorisk, tysk forskning⁴⁶ stædigt fastholdte påstande om to byer — én nord for Slien og én ved Haddeby Nor — med hver sit navn finder ingen støtte i kilderne. Det samme gælder H. Jakuhns⁴⁷ seneste, forsigtige forsøg på at se en udvikling fra små forhold til større afspejlet i et navneskifte fra Sliesthorp til Slesvig og fra Heiðum til Hedeby. Ud fra både et sprogligt og et indholdsmæssigt synspunkt savner teorierne fornødent grundlag. Kun fundene vil kunne lokalisere byen og eventuelt vise en sådan udvikling.

Hedeby-arkæologiens historie.

Medens tolkning af Hedeby's navn har fundet sted tid efter anden gennem de sidste 800 år, kan de arkæologiske undersøgelser kun tegne sig for et par menneskealdre. Forrige århundredes danske historikere mente, at Slesvig/Hedeby altid havde ligget, hvor byen er at finde i dag: nord for Slien. Men i året 1897 skrev direktøren for Nationalmuseet, Sophus Müller, i sit store værk »Vor Oldtid«, at 900-tallets Hedeby måtte søges ved Haddeby Nor.⁴⁸ Dermed blev han — som Herbert Jankuhn siger — »grundlægger af den moderne Hedebyforskning«, fordi »erindringen om, at halvkredsvolden ved Haddeby Nor engang omsluttede en meget betydningsfuld handelsplads, helt var gået tabt«.⁴⁹

Der lyder mærkeligt, at hverken den stedlige befolkning eller de gamle tyske og danske lærde skulle have tænkt på andet end en fæstning i Danevirke, når de så den vældige halvkredsvold. Mangel

på fantasi og kombinationsevne kan man ellers kun sjældent beskyldte dem for; med kritikken og beviserne lå det naturligvis tunge. Det viser sig da også, at man mere end 500 år efter opgivelsen af byen ved Haddeby Nor kendte eller tænkte sig til en gammel bebyggelse her. I slutningen af 1500-tallet skrev Adam Tratziger, at det nordlige Slesvig og det sydlige »Heddebui« havde været én stor by. Dette er anskueliggjort på Johs. Mejers historiske kort fra 1649 over »Sleßwieg wie eß Anno 1154 gewesen«. ⁵⁰ Her ser man bebyggelse fra Friedrichsberg (Cratzenberg) til Haddeby og Bustrup; halvkredsvolden er en befæstning i udkannten af denne storby. Naturligvis er kortet ganske uhistorisk, men det viser, at man forestillede sig, at Slesvig havde sin blændende fortid søndenfjords. Pastor Ulrich Petersen († 1735) byggede videre på denne tanke, som dog afvistes af hans egen udgiver. ⁵¹ Derimod skrev Sandvig i året 1781 i Danske Atlas forbavsende rigtigt: »Det allerældste [Slesvig] og som formodentligen har været bygt længe før Christendommens Begyndelse, holder jeg for at have ligget sønden i gamle Hedeby ved den Indvig af Slien, som kaldes Sydersund eller Hadebyer-Noer, paa den rundagtige Plads, som endnu kaldes Oldenborg. Denne gamle Borg eller Castel, som i Størrelse har lignet en liden Stad, og kanskee været den allerførste og ældste Hetheby . . . «. ⁵²

Denne besindigt fremførte formodning kunne have dannet udgangspunkt for 1800-tallets forskning. Det blev desværre i stedet en bog af pastor Outzen fra Breklum, der kastede sig ud i meget indviklede Slesvig/Hedeby-teorier, sat i relation til nationale skel. Han opfattede området syd for Slien — og dermed både Haddeby og bypladsen ved noret — som tysk, og han mente, at byen først havde ligget syd for Kovirke, dernæst ved Vedelspang, så ved Haddeby og endelig nord for Slien. For en del skete den sidste overflytning i 1066 (venderplyndring) og definitivt først i 1155. ⁵³ Altså året efter at byen på Mejers ejendommelige, historiske kort havde bredt sig syd for fjorden! Betydningsfuldt og rigtigt var det dog, at han gjorde opmærksom på de runesten, som var fundet i nærheden af halvkredsvolden, Vedelspang- og Hedebystenen for Sigtryg og Erik. Imidlertid skulle hans mangel på kritisk sans og hans indblanding af nationalt-topografiske påstande få svare følger. Wor-saae mente ganske vist i sin afhandling om Danevirke fra 1848 ⁵⁴

ligesom Sandvig, at Sliesthorp havde ligget bag halvkredsvolden; men historikerne P. G. Thorsen og Chr. C. Lorenzen påpegede skarpt alle urimelighederne og slesvig-holstenismen i Outzens opfattelse.⁵⁵ De drog den slutning, at alle navne på handelsbyen måtte henføres til det nordenfjordske Slesvig. Undskyldende tilføjedes det, at Outzen jo »naturligvis var hildet i sin Tids Fordomme«. ⁵⁶

At det i de følgende 40—50 år blev Thorsens og Lorensens opfattelse, der i det store og hele blev rådende i dansk og tysk forskning — og ikke f. eks. Sandvigs og Worsaaes —, er ikke mærkeligt. Thorsen var en mand med en forbavsende viden og Lorenzen en lokalkendt historiker, bosat i Slesvig.⁵⁷ Begge havde arbejdet meget med stoffet, i modsætning til Sandvig og Worsaae.

I 1897 kom så Sophus Müller med sin teori om, at 900-tallets He-deby havde ligget bag halvkredsvolden. Det vældige areal — 28 ha eller rettere 24 ha — og de nu tre runesten, som var blevet fundet i nærheden, udgjorde beviserne. Han blev straks mødt med kraftig modstand af historikeren Johs. Steenstrup,⁵⁸ men på en måde, der viste den ellers skarpsindige historikers mangel på forståelse for topografiske og arkæologiske forhold. Hans »ret afgjørende Bevis« for, at byen ikke lå ved noret, var maureren At-Tartuschi's bemærkning om Slesvigs mange ferskvandskilder (midten af 900-tallet).⁵⁹ Men enhver, der har færdes bag volden, vil huske, at vandet ligefrem pibler op af jorden på de lavtliggende steder. Sophus Müller kunne over for Oldskriftselskabet nøjes med i »lette og afmaalte Ord« at afvise indvendingerne, så meget mere som striden var blevet afgjort få måneder efter deres fremkomst.⁶⁰ Müller havde nemlig år 1900 formået landsmuseet i Kiel til at foretage de første udgravninger bag halvkredsvolden. Her viste sig et svært kulturlag med fund fra vikingetiden, og Müller kunne ikke uden tilfredshed konkludere: »De skriftlige Kilder førte bestandig paa Vildspor, indtil de archæologiske Monumenter afgjorde Sagen«. ⁶¹

I begyndelsen lededes udgravningerne af Splieth, men fra 1901 til 1915 af Fr. Knorr. Der opnåedes betydelige resultater, idet hele bypladsen blev kortlagt gennem et system af prøvehuller og grøfter. (fig. 2). Men det gik langsomt med både vurderingen og offentliggørelsen af resultaterne.⁶² I videre kredse blev de først kendt gennem Vilh. la Cours behandling i Sønderjyllands Historie (1930).⁶³ la Cour sluttede sig her til arkæologen Sophus Müller,

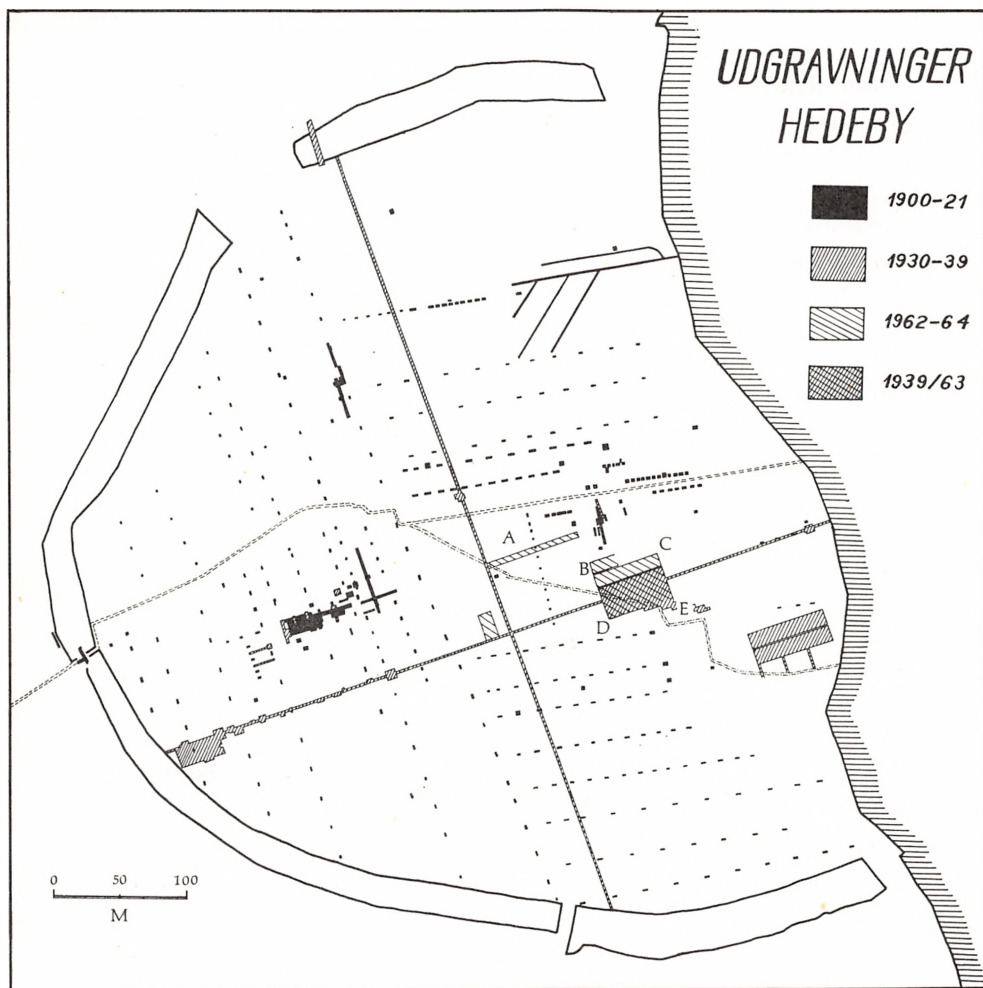

Fig. 2. Udgravninger bag halvkredsvolden 1900-1964. I 1965 blev der ikke gravet, men fra sommeren 1966 er det tanken at begynde en ny, flerårig udgravningskampagne i tilslutning til feltet BCDE.

ligesom han allerede havde gjort det i sin første bog om Danevirke, der var dediceret Johs. Steenstrup.⁶⁴

Heдебý-gravningerne blev standset i 1915 på grund af verdenskrigen, og de kunne først for alvor videreføres i 1930.

I begyndelsen blev det ikke som et selvstændigt projekt, men

som et led i en række undersøgelser af nordtyske borganlæg, især ved »Limes Saxoniae« i Holsten og ved Danevirke.⁶⁵ Den drivende kraft var historikeren Otto Scheel i Kiel. Imidlertid blev det snart Hedeby, der tog luven fra de andre forehavender. Som optakt holdt både Scheel og den arkæologiske leder, Gustav Schwantes, foredrag med en sammenfatning af de hidtidige resultater, i det store og hele det samme, som la Cour havde skrevet. Schwantes kunne dog allerede sætte spørgsmålstejn ved, at Hedeby skulle være grundlagt af svenskerne ca. 900. På grundlag af et nyudkommet, norsk værk om vikingetidens smykker⁶⁶ måtte han datere flere af Hedeby's bronzesmykker til 800-tallet. Også den frankiske keramik pegede i samme retning, og snart sagde han, at det gamle Sliesthorp sandsynligvis havde ligget ved Haddeby Nor.⁶⁷ For første gang var der nu en bredere tysk interesse for Hedeby og Danevirke og dermed bedre økonomiske muligheder for forskning og publikationer. Det skyldtes vel ikke mindst Scheel, der opfattede mindesmærkerne som mere germaniske end danske. Sydslesvig var et »politisk kraftfelt«, hvorfra kong Godfred ledede den afgørende kamp mod Karl den Stores romaniserede frankere. »Verdenshistoriens bølger bruste« ved Haddeby Nor⁶⁸ — en besynderlig tanke for den, der i dag lytter til vandets puslen i sivene ved de lave, grønne bredder. Men Scheels yndlingsforestillinger kom ikke til at præge forskningen. For udgravningerne stod først Schwantes, og efterhånden overgik hele ledelsen til Herbert Jankuhn.

Meget hurtigt blev undersøgelserne ført ind på et nyt spor: i 1930 dukkede en ny gravplads op med gravkamre af træ, og man havde nu hele to gravpladser inden for byvolden, idet allerede Knorr havde konstateret en stor gravplads med døde i kister. Det var i Nordeuropa i førkristen tid ikke almindeligt at begrave de døde i byen, og Jankuhn mente derfor, at den ældste boplads fra 800-tallet med tilhørende gravplads slet ikke havde noget at gøre med den vældige vold.⁶⁹ Det blev indledningen til den i dag helt gennemførte omvurdering af forholdene i Nordeuropas byer. I begyndelsen af 1930'erne sås de i lyset af W. Vogels teori om to typer wik-byer (jfr. s. 4 f.): de gradvis opvoksede handelspladser med sæsonpræget handel og kun ringe fast beboelse var én type. De stærkt befæstede handelsbyer i mere

fjendtligsindede befolkninger var den anden type; Hedeby i Danmark og Birka på Björkö i Mälarsøen var eksempler af sidstnævnte art.⁷⁰

Nu tydede alt på, at man måtte sætte Hedeby ind i den første gruppe, de ubefæstede eller mindre befæstede, europæiske handelsbyer,⁷¹ og det interessanteste spørgsmål blev byplanen.⁷² Størst udbytte gav et omfattende udgravningsfelt omkring Hedebybækkens nederste del, hvor den høje grundvandsstand i forbindelse med jordbundens beskaffenhed havde konserveret træværk. I bækløbet havde desuden affald og tabte sager aflejret sig lagvis sammen med sand og slam. Derved syntes der at være mulighed for at bestemme disse funds indbyrdes aldersforhold. Når man endvidere traf de samme ting rundt omkring i hustomterne, mente man at kunne skabe en relativ datering også af de mere uoverskuelige beboelseslag. De omtrentlige perioder med årstal fik man ved hjælp af de fund, som andetsteds eller på anden måde var dateret. Det må understreges, at dette kun er princippet i fremgangsmåden; i praksis melder der sig en lang række vanskeligheder, som vi ikke nærmere kan berøre her. En af dem består i, at de benyttede fundarter må være så rigt repræsenteret, at de kan bearbejdes statistisk; med nogle få fund i bækken og hustomterne kan man naturligvis intet sige om beboelsens omfang til en given tid. Afgørende er potteskårene, der alene forekommer så talrigt og spredt, at de måske kan afgive det fornødne grundlag. Gravningerne blev brat afbrudt af krigen i 1939, men allerede under krigen og navnlig i årene efter 1945 blev materialet bearbejdet.⁷³ En samlet oversigt er givet af W. Hübener i 1959.⁷⁴

Status omkring 1950.

De mange fund fra 1930'erne betød ændringer i billedet af den store bys tilblivelse. Omkring 1950 havde man sundet sig så meget, at man mente at kunne opstille en ny helhedsopfattelse — eller rettere to! Den ene var Jankuhns, den anden la Cours. Begge opfattelser har været gjort gældende indtil omkring 1960, og det er mere eller mindre varierede udgaver af dem, man finder i f. eks. Brøndsteds »Vikingerne« og »Danmarks oldtid«, Ramskous bind af »Politikens Danmarks historie« og andre bredere fremstillinger af vikingetidens historie.⁷⁵

H. Jankuhn⁷⁶ mente, at Godfreds »Sliesthorp« var den lille bykerne, man havde fået føling med ved Haddeby Nor. Her udvikledes byen med dobbeltnavnet Slesvig/Hedeby, indtil den ca. 1050 af til dels uopklarede årsager blev forladt og genopstod i en ny skikkelse ved Sliens nordbred. Vilh. la Cour⁷⁷ indrømmede, at man i 1. halvdel af 800-tallet havde holdt marked ved Haddeby Nor, men det virkelige »Sliesthorp« (Godfreds) og »Sliaswich« (Angars) havde ligget under det nuværende Slesvig. Først ca. 850 var der en by under udvikling ved noret. Om denne bys ophør ca. 1050 var han nogenlunde enig med Jankuhn.⁷⁸

Problemet om fast beboelse — altså ikke sæsonhandel fra boeder — i tidsrummet 800—850 ligger i virkeligheden på grænsen af, hvad der er mulighed for at løse ad arkæologisk vej. Kan man se forskel på en sommerbod og et helårshus, og kan man datere beboelseslag inden for et så snævert tidsrum? Vi vil dog nævne de vigtigste fund, man har hæftet sig ved: smykke-daterede grave og keramik-daterede kulturlag.

Der har især været tale om to jordfæstegrave, den ene, en lille kvindes, lå på den »store gravplads«,⁷⁹ og den anden lå i nærheden af kammergravene.⁸⁰ Smykkerne er begge af den skålfornede type, hvoraf kvinderne bar to over barmen (fig. 3). Det var en særlig skandinavisk mode i vikingetiden, og de nævnte eksemplarer fra Hedeby er dekoreret i »ældre Osebergstil«, d. v. s. den ældste dyrestil, som indeholder vikingetidens karakteristiske »gribedyr«. I overensstemmelse med norsk stilforskning har Jankuhn tidsfæstet smykkerne til 1. halvdel af 800-tallet.⁸¹ Dette udelukker naturligvis ikke tiden omkring midten af århundredet.

Jankuhn har engang selv betegnet dateringen af bosættelsen ved hjælp af stilen på gravenes smykker som »vاكلende«, og i 1937 ville han snarere anse dele af den frankiske importkeramik for det bedste vidnesbyrd om beboelse i Sliesthorp-tiden.⁸² Det drejer sig om hårdtbrændte varer fra Rhineggen, dekoreret med rullestempel. På »reliefbåndskeramikken« har man trillet mønstret ind i fingertykke lerbånd på krukkerne (fig. 4, 3). I sin kritik af dateringsforsøget mente la Cour, at da typen først synes produceret i 800-tallets første del, kan en større eksport næppe tænkes »før et godt stykke ind i dette århundrede«. ⁸³ Det er dog tvivlsomt, om han har ret, og man skal altså regne med en forsinkelse

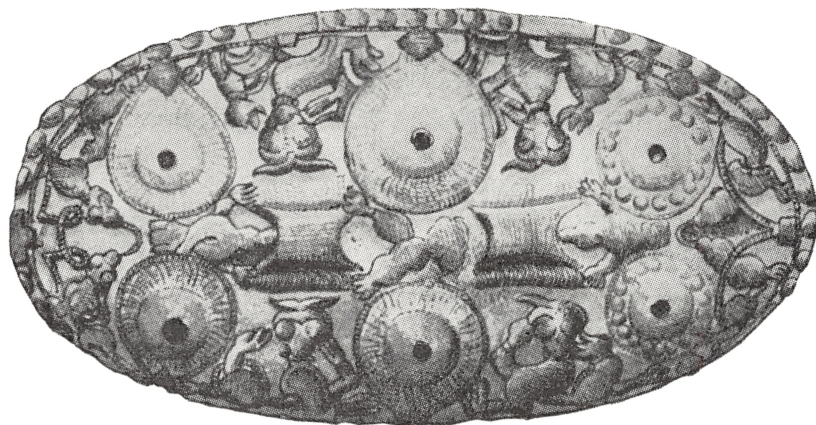

Fig. 3. ØVERST: Et af de bedste skålformede brystsmykker fra Hedeby (800-tallet). Fundsted, se fortegnelse over illustrationer bagest. - Størrelse: 1,2 : 1. NEDERST: Udsnit i foto og tegning af et lignende smykke andetsteds fra i Danmark. Her er gribedyrets lemmer og nakketop klarere udformet.

af en eller anden varighed. Handelen mellem Dorestad ved Rhinen og Hedeby var livlig, som det fremgår af Ansgars levnedbeskrivelse, og varerne så skrøbelige, at de ikke kan have været i brug længe, før skårene må kunne findes i jorden. Alment gælder det, at man ikke har kunnet konstatere nogen væsentlig forsinkelse for keramikken i Nordeuropa, når man har sammenlignet kar af samme type forskellige steder.⁸⁴ Når reliefbåndskeramikken alligevel ikke kan bruges som bevis for den tidlige bebyggelse, skyldes det især, at produktionen fortsætter ind i 10.

årh. Man er ikke i stand til at fastlægge nøjagtige tidspunkter til afgrænsning af den.⁸⁵ Den anden frankiske keramiktype, der har været tale om, er Badorf-potteskårerne, som har navn efter en lille by i nærheden af Köln (fig. 4, 1-2). Også her synes Hübener's undersøgelser at have vist, at vi må regne med en bredere margin, end Jankuhn i begyndelsen antog. Hübener mener, at den optræder i Hedeby ca. 850 eller tidligere. For sidstnævnte taler et fund i Krinkberg (Pöschendorf, Holsten), men materialet tillader ikke, at man fra brudstykkerne i Hedeby slutter sig til bestemte, typiske former inden for Badorf-gruppen.⁸⁶ Muligvis vil man dog ved at gennemarbejde de nye fund fra 1963-1964 nå til et andet resultat.

I det hele taget gav Hübener's tidsfæstelser videre rammer for keramikens optræden, og også Jankuhn indrømmede, at man ikke med sikkerhed kunne sætte noget fund til Godfreds tid, skønt flere udmærket kunne gå så langt tilbage.⁸⁷ Men i det nordlige Slesvig havde man jo ikke dengang — så lidt som nu — gjort fund fra vikingetiden. Det er en alvorlig svaghed ved la Cours teori, at han har måttet arbejde så intenst for at få fundene i Hedeby til at tie om en fast bebyggelse i begyndelsen af 800-tallet, samtidig med at han lader Slesvig være fra ca. 800 — uden et eneste fund til bevis. Afgørende er derfor de historiske kilder, som han mener er blevet overset af arkæologerne. Lad os gennemgå dem lige så kritisk, som han undersøger Hedeby's fund.

la Cour siger, at de mange uroligheder, som kilderne fra 800-tallets 1. halvdel beretter om, hindrede en bydannelse ved Haddeby Nor.⁸⁸ Dette er ikke noget argument for et Sliesthorp-Sliaswich nord for fjorden. En »vicus« kunne vel ikke bedre opstå nord for Slien, så meget mindre som stridighederne for en stor del var af indrepolitisk art. Det var kampe om kongemagten. Det omsving til større fredelighed ca. 850, som la Cour antager, afspejles i øvrigt udmærket i bosættelsen netop ved Haddeby Nor.⁸⁹ Under behandlingen af stednavnene ovenfor så vi også, at man ikke — som la Cour er tilbøjelig til — kan skelne mellem 'æt Hæþum' som en havn (port, portus) og 'Sliaswich' som noget mere bylignende (vicus). I karolingertidens Nordvesteuropa brugtes »portus« ganske som »vicus« (jfr. i øvrigt s. 10).

Vidnesbyrd om en ældre nordenfjordsk bosættelse finder la Cour

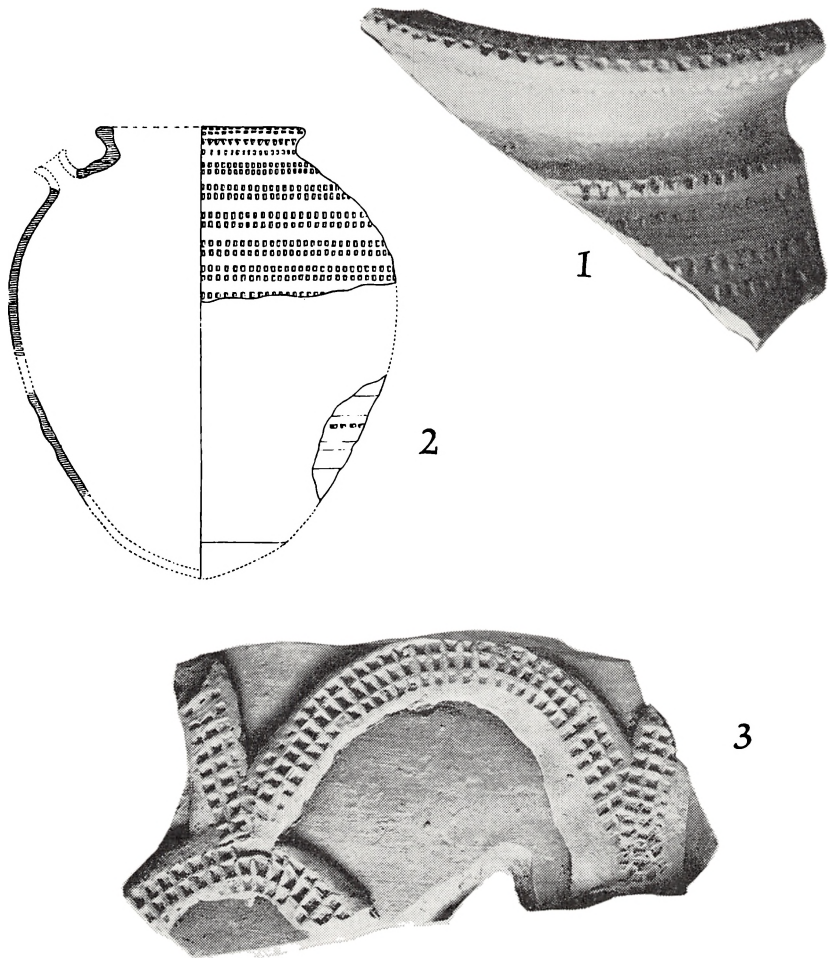

Fig. 4. Karakteristisk hårdtbrændt importkeramik fra Rhineggen, fundet i Hedeby. - 1. Randskår af Badorf-type. - 2. Forsøg på rekonstruktion af et Badorf-kar (Jankuhn). Størrelse: ca. $\frac{1}{3}$. - 3. Vægskår af reliefbåndskeramik.

især i tre kildesteder, de to fra ca. 1075 og det tredje fra 1200-tallet. Adam af Bremen (ca. 1075) siger, at Slesvig var »en meget rig og folkestærk by«,⁹⁰ og la Cour mener, at den derfor må have været samtidig med Hedeby.⁹¹ På den måde kommer man imidlertid ikke henvend tre århundreder tilbage i tiden, nemlig til Sliesthorp, der nævnes første gang i 804. Heller ikke hjælper det at

henvise til, at Adam med sit udtryk »Slesvig, som nu (*nunc*) kaldes Hedeby«⁹² har villet hentyde til den nordlige bys navneskifte efter ødelæggelsen af det »virkelige Hedeby« (la Cour) under Harald Hårdrådes plyndring og afbrænding ca. 1050. Ifølge la Cour må altså Harald af en eller anden grund have skånet det allerede begyndende rige og folkestærke, nordlige Slesvig. Og hvis han ikke har gjort det, hvordan kan så Adams udtryk om byens rigdom og størrelse tages til indtægt for en formodning om, at byen opstod nord for Slien længe før det sydlige Hedeby's undergang? Bemærkningen om, at Slesvig nu kaldtes Hedeby må tolkes på en anden måde. Den er sikkert af ganske samme karakter som de to øvrige steder, hvor dobbeltnavnet omtales. Et sted siger Adam af Bremen »Slesvig, som også (*et*) kaldes Hedeby« og et andet sted »Hedeby, som kaldes Slesvig«. ⁹³ Rækkefølgen er vilkårlig, og bindeordet skifter eller udelades. Vil man endelig finde en forklaring på, at der i det ene tilfælde står »nu«, kan det også lade sig gøre. Som la Cour selv har påvist, anvender Adam fortrinsvis navnet Slesvig, når han må antages at have haft bremensiske kilder som grundlag, og Hedeby, når han bygger på danske meddelelser.⁹⁴ Men medens de bremensiske kilder ofte var gamle aktstykker og levnedbeskrivelser, var de danske altid nutidige og — i hvert fald for en del — mundtlige meddelelser. Denne forklaring på ordet »nu« blev allerede antydet af P. G. Thorsen.⁹⁵

Det tredje kildested, som la Cour især har lagt vægt på, er Valdemar Sejrs Jordebog, hvor $\frac{3}{4}$ af det nordlige Slesvig angives som kongelig ejendom. »Her har Gudfred kunnet bosætte de købmænd, han havde ført med sig fra Reric« år 808.⁹⁶ Det er vist overflødigt at gå nærmere ind på mulighederne for ændring i de kongelige besiddelser mellem 808 og 1200-årene. Der må være sket en vældig udvikling fra Godfreds rige til højmiddelalderens Danmark med fyrstelen, jordoverdragelse til kirken og forskellige former for kongelig ejendom (*patrimonium* og *bona regalia*).

Vilh. la Cours teori var altså, da den så dagens lys, vel mulig, men særdeles svagt underbygget. De skriftlige kilder forlanger ikke hans tolkning, og jordfundene ved Haddeby Nor gjorde det naturligt også at søge Ansgars og Godfreds handelsby her. De seneste års fund fra 700-tallet ved Haddeby Nor har yderligere svækket hans opfattelse. Derfor kan der være grund til at understrege,

Fig. 5. Forskellig keramik af lokal oprindelse. Skår af disse typer er almindeligst i Hedeby. Importkeramikken (fig. 4) synes kun at udgøre ca. 3 % (Hübener). Det er imidlertid vanskeligt at nå til pålidelige procenter på grundlag af antallet af skår. Dels er ikke alle typers lige karakteristiske, dels er de enkelte potter repræsenteret med hver sit antal skår.

at omstændighederne ved det nordlige Slesvigs opståen stadig er meget gådefulde. Arkæologisk set forekommer byen ved noret at være opgivet engang i 1000-tallet, sandsynligvis omkring 1050. Indtil nu er imidlertid de ældste spor af Slesvig by først fra ca. 1100,⁹⁷ og som Adam af Bremens bemærkninger ovenfor viser, var Slesvig/Hedeby både rig og stor ca. 1075. Ukendt er også årsagerne til, at byen skifter plads. Almindeligvis henviser man til Harald Hårdrådes plyndring og afbrænding af byen ca. 1050,⁹⁸ men hvor frygtelig end denne ulykke har været for byen, så var det i sig selv ingen grund til at flytte bebyggelsen, tilmed hen på et sted, der ikke lå mindre — snarere mere — udsat for besøg af hærmænd fra Østersøen. Alle hidtidige forsøg på at sige noget om et nordligt Slesvig allerede i vikingetiden er dog glippet. Det gælder ikke alene la Cours, men også A. Kamphausens, E. Keyzers og R. Rosenbohms forskellige teorier, som er udførligt imødegået af D. Ellger, Olaf Olsen og W. Laur.⁹⁹ Mislykket var også slesvigske byhistorikeres forsøg på ud fra nye fund i »Alt-Stadt« (1956) at tidsfæste byen til 900-tallet.¹⁰⁰ På dette grundlag indledte Vilh.

la Cour en avispolemik mod Jankuhn, men sagen gik i sig selv, da det blev klart, at den tidlige datering af fundene ikke var holdbar.¹⁰¹ Hidtil har man altså ikke haft held med sig nord for Slien, men der er god grund til at holde debatten levende, og hvert nyt fund må behandles indgående.

Her vil vi imidlertid holde os til de forhold, som i dag er nogenlunde sikkert påvist, d.v.s. beboelsen syd for Slien. Kort tid efter diskussionen om det gamle Slesvig nord for fjorden gjordes nemlig uden for halvkredsvolden de fund, som skulle føre til en helt ny teori om den ældste bebyggelse ved Haddeby Nor. Inden omtalen af disse fund er det nødvendigt at opridse baggrunden for dem: den vigtige handelsvej mellem Vesterhavs- og Østersøegnene.

Slesvig/Hedeby-forskningen i dag

Handelsvejen

I 400- og 500-tallet e. Kr. havde Skandinavien kontakt med de romerske eller tidligere romerske egne ad to hovedruter, én via Vesterhavet og én via Østersøen. Den østlige gik ad Oder eller Weichsel til Donauområdet, Norditalien og Balkanhalvøen.¹⁰² Spor af denne forbindelse dukker op i form af byzantinske guldmønter og andre guldfund, navnlig ved de danske Østersøkyster og på de store øer, Bornholm, Öland og Gotland.¹⁰³ Men i midten af 500-tallet hører disse fund op, både i Skandinavien og i Østeuropa. Det har man sat i forbindelse med et slavisk folk, Avarernes fremtrængen og rigsdannelse ved Donau.¹⁰⁴ Også i Østersøområdet synes forholdene urolige i 500-tallet; gårdbrande og affolkning på Öland og borgbyggeri både her og på Bornholm taler et tydeligt sprog.¹⁰⁵

Måske er det derfor, at den anden — den vestlige — forbindelse vinder i betydning. Udgangspunktet var især Rhinegnene; man fulgte floderne Rhinen, Maas eller Schelde til havet, og herfra gik det langs kysten nordpå. I 400-tallet var der vel en midlertidig tilbagegang i importen fra disse egne. År 406 brød det romerske Rhinforsvar definitivt sammen, og forholdene blev i 400-årene mere usikre end før. Alligevel synes den provinsialromerske glas- og metalindustri at have arbejdet videre efter at være trukket tilbage fra Rhinbyerne til roligere strøg i skovene i

Ardenner-, Argonner- og Eifelbjergene.¹⁰⁶ Andre vigtige produkter var keramik fra Mayen ¹⁰⁷ og møllesten af ru, porøs basaltlava.¹⁰⁸ Disse varer blev allerede i slutningen af 600-tallet og begyndelsen af 700-tallet afsat i Vest- og Nordfrisland, møllestene endda langt tidligere.¹⁰⁹ Det frisiske områdes betydning inden for handelslivet fremgår desuden af møntprägningen, der sætter ind i 1. halvdel af 600-tallet i Maastricht under frankisk herredømme (møntmestre var bl. a. Rimoaldus og Ansoaldo). Fra ca. 650 til ca. 690 udmøntedes efterligninger af de frankiske guldmonter, og af bogstaverne fremgår det, at møntmestrene må have været analfabeter (Dronrijp-typen). I disse mønter har vi et mærkeligt vidnesbyrd om, at friserne i denne periode havde frigjort sig fra frankisk kontrol. I 689 erobrede imidlertid den frankiske »major domus«, Pippin den Mellemste, Dorestad, og den frankiske møntprägning begyndte igen (møntmester: Madelinus). Mellem ca. 716 og årtierne omkring 750 gik man over til de angelsachsiske — for en del dog i Frisland prægede — sølvmonter med det meget sigende navn »sceattas«.¹¹⁰ Ordet sceatta eller sceatt er oldengelsk og betyder skat. Siden overtog de stærkere karolinger, Pippin den Yngre og hans søn, den senere kejser Karl den Store, naturligvis møntvæsenet.

Hvad der har særlig betydning for spørgsmålet om friseres handelsforbindelser, er en række samtidige fund især i Midtsverige. I perioden fra ca. 650 til ca. 800 er der i Uppland (Vendel og Valsgårde) gjort fund af sikker frankisk oprindelse, især glasvarer.¹¹¹ Hertil kommer de nye fund fra Helgö eller Lillön i Mälarsøen.¹¹² En kunstnerisk afhængighed mellem stilen (stil II) i de upplandske fund og især de rige, sydengelske fund i Sutton Hoo er også til at påvise.¹¹³ Mærkeligt nok findes desuden på Gotland en sten med en billedfremstilling fra 700-tallet af det også i Vesteuropa kendte sagn om Vølund smed.¹¹⁴ Det var den Vølund, som forsøvede hjerneskalernerne af Niduds sønner og sendte dem til faderen som drikkekar.

Nu kan man naturligvis spørge, om ikke forbindelserne mellem Vesteuropa og Skandinavien snarere beroede på røvertogter end på egentlig handel. I hvert fald senere — i vikingetiden — dækkede skandinaverne deres behov for udenlandske varer og penge på denne enkle måde. Før vikingetidens begyndelse omkring 800

hører vi imidlertid kun sporadisk om voldsomheder fra nordboernes side, hvad der er bemærkelsesværdigt i betragtning af, at munkene ikke savnede ord, hvis de skulle skildre ubehageligheder; deres stadige jamren hører den egentlige vikingetid til. Her til kommer varernes art. Keramik og glas — som det findes i Norge og Sverige — har næppe været røvernes foretrukne bytte. Det almindeligste var sølv og mennesker (til slaveri), vel fordi disse varer var kostbare og ikke for skrøbelige til en hurtig og ublid transport ad søvejen. Men foregik der handel, så opstår unægtelig det problem, hvilke varer skandinaverne ydede til gengæld. Her står vi næsten på bar bund. De vesteuropæiske historikere interesserede sig ikke synderlig for handel, og mange nordiske fund fra denne tid er ikke gjort i de gamle kulturlande. Det kan skyldes manglende forskning, men grunden kan også være varernes karakter. Enkelte kildemeddelelser tyder på, at der fra Skandinavien er kommet forgængelige ting som skind og slaver.¹¹⁵ Efterhånden som Vesteuropa faldt til ro efter folkevandringerne, har det formentlig været vanskeligere at skaffe krigsfanger til slavearbejde. Også arabernes behov kan efter ophøret af deres ekspansion have været svært at tilfredsstille, da vesteuropæiske slavehandlere ikke måtte sælge kristne som slaver til hedninge. Her har muligvis især svenskerne kunnet levere den efterspurgte vare. Noget taler for, at svenske og gotlandske kolonier på Østersøens syd- og østkyster ikke har været anlagt med henblik på fjernhandel ad de store floder (som senere hen), men eventuelt på slavejagter i kystegnene.¹¹⁶ Den svenske forsker, W. Holmqvist, har dog for nylig halvvejs afvist teorien. Grundlaget for svearnes rigdom vil han snarere se i en eksport af jernmalm, og han kan her støtte sig til den kendsgerning, at der er fundet svensk jern i Hedeby.¹¹⁷

Dette er i store træk vore dages opfattelse af handelen i Nord-europa i slutningen af oldtiden eller den tidligere middelalder. Indrømmes må det, at kildegrundlaget hverken er købmands- eller toldregnskaber; det er hovedsagelig kildernes omtale af købmænd og fund af mønter og andre ting, hvis oprindelse og bevægelse fra sted til sted kan bestemmes. Netop i de seneste år er der rettet kraftige indvendinger mod at slutte sig til handel ud fra disse forhold.¹¹⁸ Vi kan ikke her gå nærmere ind på kritikken,

der for nylig har fået en tilspidset og ikke helt uangribelig formulering.¹¹⁹ Blot skal det fremhæves, at ord som industri, handel, eksport og import ikke må opfattes i moderne betydning. Grundlaget for samfundenes eksistens var ikke industri og handel, men landbrug; og den vigtigste, økonomiske faktor var ikke kapital hos håndværkere og handlende, men jordbesiddelse. De varer, der handledes med, var ofte luksusartikler, og mange af dem skiftede utvivlsomt ejerskab ved plyndring, tributbetaling og afgifter eller ved den gaveudveksling, som er karakteristisk for både middelalderens og vore dages økonomisk primitive samfund.

Hvordan det end forholder sig, så bevægede varerne sig, og opgaven er nu at indkredse Hedeby's rolle i de vidtstrakte forbindelser.

Når man vil undersøge de muligheder, der var for at komme fra Vesterhavet til Østersøen, må man prøve at frigøre sig for tilvante forestillinger om rejseruter. F. eks. var det næppe så farligt at sejle nord om Skagen, som Johs. V. Jensen livfuldt skildrer det i »Skibet«, eller som Jankuhn prøver at vise med en statistik over forrige århundredes forlis på vestkysten.¹²⁰ Datidens skibe var små, behøvede ingen havne og gik kun vanskeligt på grund selv ved en kyst med revler. Håndteret med sømandsskab kunne de nok lande velbehødent på de fleste af vore strande.¹²¹ I det hele taget må vi regne med, at man i 700- og 800-tallet både som følge af skibenes størrelse¹²² og navigationen holdt sig langs kysterne, hvor det var muligt. Her kunne man også slå lejr for natten.¹²³

I stedet for at tage den lange vej nord om Jylland havde man mulighed for at føre varerne over land fra Elben til Østersøen, f. eks. via Bardowik og Reric, d.v.s. en rute, der svarer til den senere Hamburg-Lübeck linie.¹²⁴ Vigtigst har dog sikkert været det eneste sted, hvor den jyske halvø lod sig gennemsejle, og de to steder, hvor den var smallest: Limfjorden, Kongeå-området og Ejder-Sli-strøget.

Limfjordens vestlige gab sandede tilsyneladende først til efter vikingetiden,¹²⁵ og vi har mange vidnesbyrd om Limfjordskysternes betydning og forbindelser sydover til de nordfrisiske øer. På Før har man fundet frankisk keramik, en enkelt frisisk guld-mønt fra 600-tallets 1. halvdel (Ansoaldo) og på Sild en Dronrijp-mønt fra ca. 700 (jfr. s. 23).¹²⁶ Ved Helligsø i Thy har man

fundet en guldmønt fra samme tid,¹²⁷ og omvendt dukker nordisk prægede smykker op på Amrum.¹²⁸ Også gravformerne på de nordfrisiske øer og i Nordjylland viser fællestræk, f. eks. de trekantede stensætninger i Skalnastal på Amrum og på gravpladsen Lindholm Høje ved Ålborg.¹²⁹ Samtidig finder man kulturelle overensstemmelser mellem Nordjylland og de sjællandske kyster, Skåne og Bornholm. Dette har fået C. J. Becker til at antage, at hovedruten mellem Vesteuropa og Østersøen i 600-tallet og begyndelsen af 700-tallet ikke som senere gik over Hedeby, men gennem Limfjorden og sydpå gennem Storebælt og Øresund.¹³⁰

Hvad Kongeåen angår, synes det sikkert, at denne passage har spillet en rolle allerede i romersk jernalder,¹³¹ og stadig flere fund fra germansk jernalder dukker op i denne egn, f. eks. importerede glasvarer ved Dankirke (V. Vedsted sogn) og på Herredsbjerg (Vilslev sogn).¹³² En kendsgerning er det jo også, at Ribe er nævnt som en »vicus« allerede i Ansgars levnedbeskrivelse.¹³³

På baggrund af fundene fra Kongeå-området og Ejder-Trene-Sli-egnen, som vi skal behandle nærmere, må man se med skepsis på en énsidig fremhævelse af Limfjordsruten. I det hele taget er vi først i de senere år ved at få et mere fyldigt fundmateriale fra yngre germansk jernalder (ca. 600—800), og det kan meget vel vise sig, at alle de tre nævnte forbindelseslinier over den jyske halvø har været i brug nogenlunde samtidig. Måske har deres betydning skiftet med vekslende politiske forhold; sagatidens beretninger om krige og fejder kunne jo indeholde en kerne af sandhed.¹³⁴

Ejder-Trene-Sli-ruten aftegner sig kun ved spredte fund fra 700-tallet. På Ejdersted-halvøen er fundet fragmenter af rhinske møllesten,¹³⁵ men ellers skal man længere mod øst. Følger man Ejderen, bøjer mod nord ad Trene og atter mod øst langs den lille Rejde å, kommer man til Klosterkro, hvor Hærvejen går gennem Kovirke. Her er fundet et par urner, hvoraf den ene indeholdt smeltede rester af et glasbæger. Urnerne kunne vel være fra 700-tallets 2. halvdel.¹³⁶ Videre mod øst, nær Hedeby, fandt man under forbindelsesvolden ved Bustrup en enkelt vest-øst-liggende jordfæstegrav med et énægget, frankisk sværd — en scramasax — fra 700-årene og en kniv.¹³⁷ Disse få fund var længe de eneste, der antydede en trafikrute over det sydlige Sønderjylland.¹³⁸

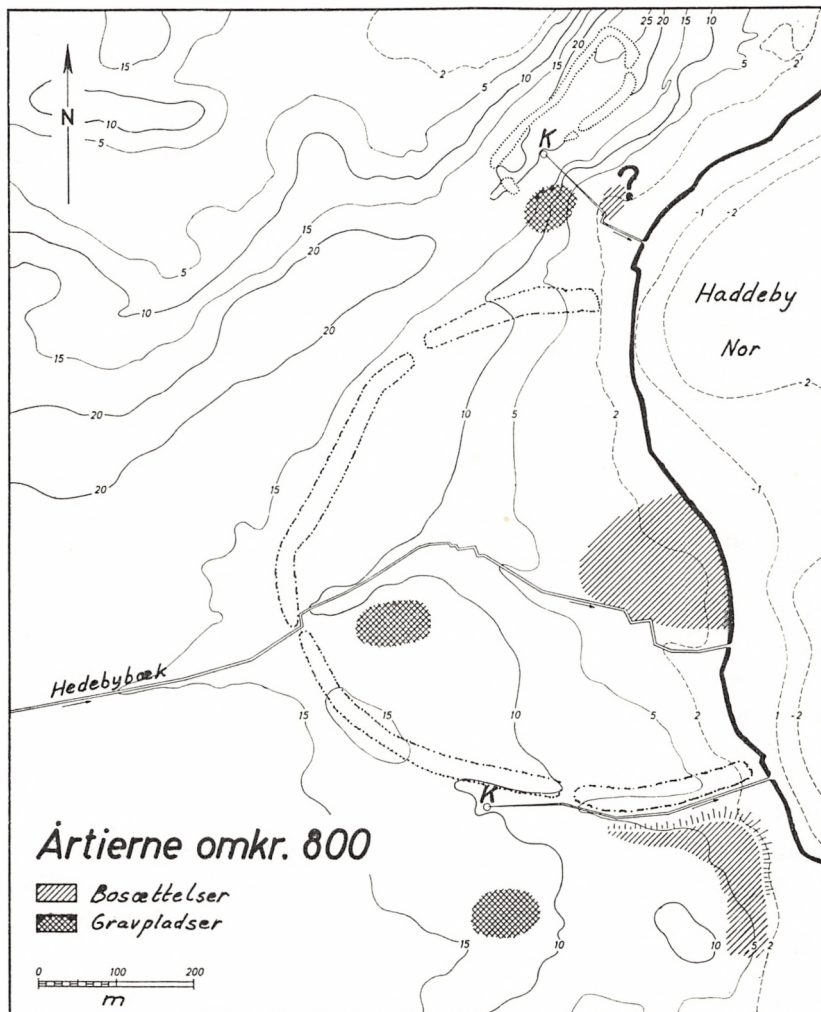

Fig. 6. Hedeby's søndre, centrale og nordre boplads med gravpladser. Den nordlige boplads' eksistens og dateringen af den nærliggende gravplads er endnu usikker. Omfanget af den sydlige boplads undersøges i disse år. - Den formentlig i 900-tallet byggede halvkredsvold er angivet med stiplet linie. - K: kilde.

Søndre gravplads¹³⁹

I foråret 1957 blev en granplantage syd for halvkredsvolden fældet og jorden dybpløjet (fig. 6). Lerkarskår og en lille, hel

urne med knoglerester og trækul dukkede op i plovfuren. En prøveggravning blev straks foretaget, og i 1959/60 fik man mulighed for at udgrave hele den pågældende mark.

Øverst og spredt ud over hele udgravningsområdet fandt man flere hundrede jordfæstegrave, der var orienteret VØ eller rettere VSV-ØNØ. I regelen lå skeletterne — hvor der var rester eller spor af dem — med hovedet i vest og fødderne i øst. Altså den normale kristne måde, som vi kender fra senere tider. Bortset fra den liggende stilling havde den døde ansigtet rettet mod øst, hvad der sikkert hænger sammen med den almindelige opfattelse af, at opstandelsen og Guds lys var at vente, hvor solen stod op. Også kirkernes kor og menighedens ansigter var jo østvendt.¹⁴⁰

Det betyder naturligvis ikke, at disse mennesker alle var kristne (enkelte havde også hovedet i øst), men selve gravskikken antyder sikkert i Hedeby kristen kulturindflydelse. Dette finder man derimod ikke i et mindre antal nogenlunde NS-vendte jordfæstegrave, som lå under VØ-gravene. Antallet på Jankuhns plan (fig. 7) er ca. 80, medens han i teksten opgiver ca. 120.¹⁴¹ En del grave, hvis retning ligger imellem VØ og NS, kan vi nemlig efter behag kalde VØ, NS eller ubestemmelige. Hvor gravgruben er tilpas langstrakt, kan vi endda angive retningen med astronomisk nøjagtighed. Men nogen større historisk værdi har det ikke, for det var de dødes efterladte ikke i stand til.¹⁴² Det vigtigste er, at der findes en mængde, nogenlunde VØ-liggende grave og herunder et betydeligt mindre antal NS-liggende grave. Der er ingen sikre eksempler på NS-grave, som ligger over VØ-grave, hvilket betyder, at begge gravskikke ikke i længere tid kan have bestået samtidig.

I fem tilfælde var NS-grave atter lagt over brandgrave eller nøjagtigere: »brandgruber«, hvor de brændte knoglerester var samlet i en lille nedgravning i jorden. Af disse blev kun fundet ca. 25 (fig. 7), og de lå inden for samme, snævre område som NS-gravene. Begge gravskikke er klart hedenske, men man må afstå fra nærmere at forklare de religiøse forestillinger, der har ligget bag. Under overværelsen af ligbrænding siger en svensker engang i 900-tallet til en arabisk rejsende, at araberne er »dumme«, fordi de kaster deres døde ned i jorden til orme og kryb i stedet for at brænde dem, så de »straks i samme stund går ind i paradiset«.¹⁴³

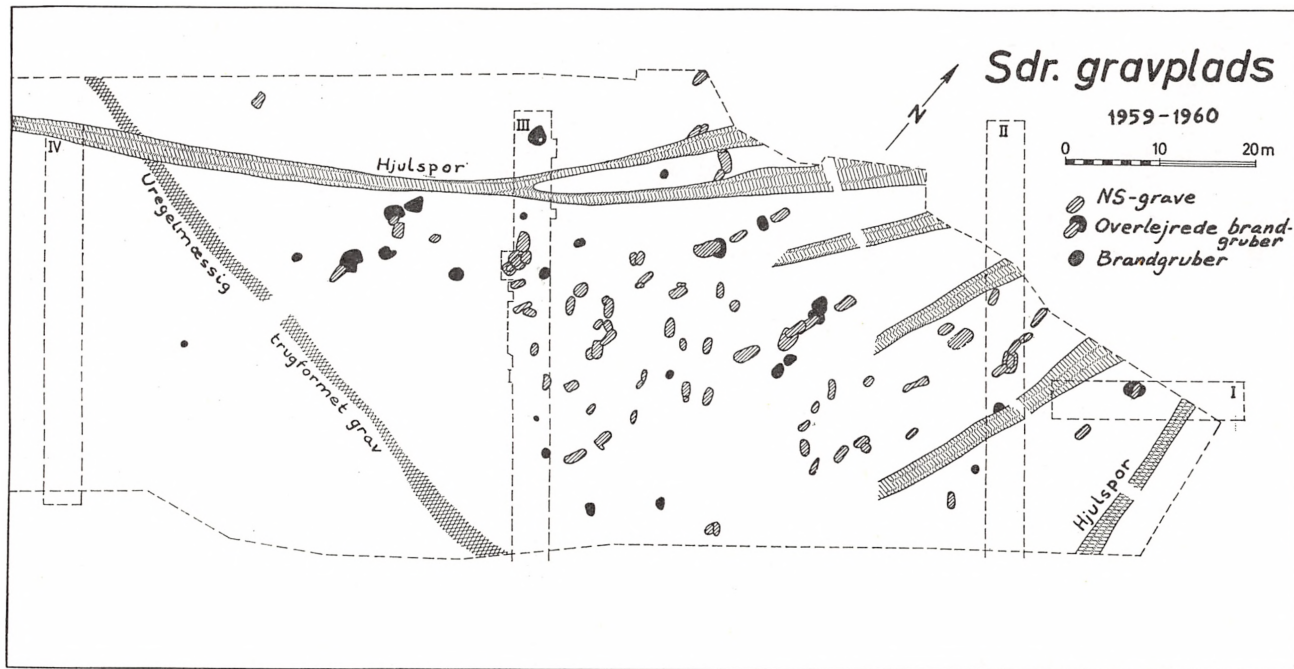

Fig. 7. Den ældste del af Hedebys søndre gravplads (jfr. fig. 6). Det yngste lag, der bestod af talrige VØ-ventede jordfæstegrave, er udeladt af hensyn til overskueligheden. Derfor er der ikke så mange grupper af tætliggende grave at se.

De øvrige brandgrave, urnegravene, hvor de brændte knogler er lagt i lerkar, kan ikke indordnes i lagfølgen af grave. Dertil lå de for spredt, var for ødelagt af dybpløjningen og havde ingen overskæringer med de andre gravtyper. I et enkelt tilfælde er man dog ved anlægget af en NS-grav stødt på en ældre urne, som så atter er nedsat sekundært efter jordfæstelsen.¹⁴⁴

Foruden de fire nævnte gravtyper fandt man omkring 10 ringformede grøfter med en diameter på ca. 8 m. De var afbrudt af tre »jordbroer« og øjensynlig ældre end VØ-gravene. Man fandt ingen sikre spor efter begravelse her, og deres betydning er endnu uklar.¹⁴⁵

Af andre iagttagelser må nævnes en uregelmæssig, 1,0-2,5 m bred og fra 0,8 til henimod 2 m dyb grøft eller voldgrav, som med en enkelt »jordbro« dannede den sydlige afgrænsning for brandgruber og NS-vendte jordfæstegrave (fig. 7).¹⁴⁶ Om der har ligget en vold bag, og »jordbroen« er at opfatte som en port, og om denne vold i givet fald afspejler en ældre fase i fæstningssystemet end de volde, vi ser i dag, er endnu ubesvarede spørgsmål.¹⁴⁷ Fra de nordfrisiske øer og Vestslesvig (Immingsted) kendes befæstede gravpladser.¹⁴⁸ Hen over hele gravpladsen løb en række vognspor, hvoraf de fleste pegede vifteformet ud fra halvkreds-voldens sydport (fig. 1). De er tydeligvis først blevet til, da gravpladsen var opgivet. Et andet, formentlig sent anlæg var en smal »palisadegrøft«, der i en stor og uregelmæssig firkant med en side på 30—40 m skar gennem gravene.¹⁴⁹ Det er tvivlsomt, om den har noget med gravpladsen at gøre; egnen har jo ikke ligget øde hen siden vikingetiden. I 1754 foregik f. eks. omfattende militærmanøvrer, og netop i dette område havde man en stor troppelejr.¹⁵⁰ Et advarende eksempel var desuden afdækningen i 1960 af en smukt gravet, rektangulær grøft, som egnens befolkning vidste var lavet af »Hitlerjugend«. Jorden tager lige så tålmodigt mod skiftende tiders præg som arkivaliernes papir.

Derfor er betingelsen for enhver historisk tolkning, at de forskellige anlæg kan tidsfæstes ikke blot i forhold til hinanden, men også i forhold til vor tidsregning — selv om det kun kan ske med angivelse af halve eller hele århundreder. Kun få grave indeholdt fund, og heraf var igen blot en mindre del daterbare. Af de begravede kvinder i VØ-grave havde seks fået deres skålformede

brystsmykker med sig. Som allerede nævnt (s. 16) optræder disse bronzesmykker altid parvis og er typisk skandinaviske. Undertiden bærer de på den indvendige side aftryk af et vævemønster, der vel på en eller anden måde står i forbindelse med fremstillingsteknikken.¹⁵¹ Desuden kan metaloxyder fra smykkerne præservere små stykker af den kjole, hvorpå de sad.¹⁵² Karakteristisk for ornamenteringen af de ældre typer er seks knopper, tre på hver side af smykkets længdeakse (fig. 3). Herimellem vrider sig de mærkelige »gribedyr« med fremspringende øjne og en top i nakken (fig. 3). Disse dyr vinder indpas i den nordiske kunst ved vikingetidens begyndelse ca. 800, uden at det er helt klart, om de er skabt under inspiration fra den irsk-angelsachsiske kunst,¹⁵³ eller om det er frankiske (karolingske) løver, vikingerne har haft i tankerne.¹⁵⁴ Deres halvplastiske, næsten anmassende former står i stærk modsætning til den foregående periodes S-slyngede, plantelignende dyr (stil III).¹⁵⁵ Ejendommeligt nok har man begge stilarter repræsenteret i træskærerarbejder på det rigtudstyrede, norske Osebergskib, der må være blevet til i overgangstiden.¹⁵⁶ Dateringen af skibet og dets indhold af ornamenterede fund er blevet stærkt diskuteret, men de fleste er stadig af den opfattelse, at gribedyrene sætter ind omkring 800.¹⁵⁷ Det gælder også deres optræden på skålformede smykker. I Hedeby er mærkeligt nok næsten alle smykkerne ret primitivt og fantasiløst dekoreret i forhold til mange tilsvarende danske og norske fund (fig. 3). Således også søndre gravplads' to ældste smykkepar, der er af en type (J. P. 12/13,¹⁵⁸ som ifølge Jan Petersen tilhører 1. halvdel af 800-tallet, men ikke må sættes for tidligt inden for dette tidsrum.¹⁵⁹ Under hensyn hertil og til Bertil Almgrens¹⁶⁰ principielle — men dog på visse punkter vel overdrevne — kritik af dateringssystemerne står vi os nok ved at regne med en større del af 800-tallet for disse smykkers vedkommende. I så fald har vi også mindsket den almindelige fejlkilde, der skyldes tidsrummet fra fremstillingen til nedlægningen i gravene. I tre andre grave med skålformede smykker (J. P. 37,3)¹⁶¹ må vi lade os nøje med en datering til 1. halvdel af vikingetiden, d. v. s. hele 800-tallet og en del af 900-tallet.¹⁶² I den sjette grav var smykket svært at bestemme.¹⁶³

Medens altså de daterede af VØ-gravene er fra vikingetiden,

står vi på bar bund med de NS-vendte jordfæstegrave. De indeholdt slet intet gravgods.

Derimod leverede en af brandgruberne skår af en grov, rødbrun keramik, som Jankuhn tidsfæster til 600-700-årene, idet han dog gør opmærksom på vanskeligheden ved at datere en sådan vare.¹⁶⁴ Et par fragmenter af et ligearmet smykke kan endog høre vikingetiden til.

Urnegravene gav til trods for deres fåtallighed flere interessante fund. Foruden den lille, hele urne, der blev pløjet op, kom en stor urne af ægformet Nordsøtype (Eitopf) for dagen. Som Jankuhn gør opmærksom på, spænder disse kar i tid helt fra 600-tallet til op i 800-tallet.¹⁶⁵ Imidlertid lå der sammen med urnen en del jerngenstande, hvoriblandt en foldekniv, som Jankuhn ud fra friske paralleller mener er fra 700-årene.¹⁶⁶ Mere interessant er nogle skår af en »Tating-kande« — benævnt efter et fund fra Tating, Ejdersted;¹⁶⁷ desværre stammede de fra et forstyrret lag ved en urne.¹⁶⁸ Det er gravpladsens eneste mere veldaterede keramik, nemlig fra 800-tallets 1. halvdel eller ca. 850.¹⁶⁹ Tatingkanderne (fig. 8) har et fint sort mønster, frembragt ved belægning med tinfolie, hvorved overfladen får et svagt glinsende skær. De er formentlig fremstillet i Rhinegnene, og i hele Nordeuropa koncentrerer fundene sig ved handelsvejene. Flere forskere har ment, at de blev brugt under den kristne gudstjeneste,¹⁷⁰ men denne tanke er for nylig imødegået af D. Ellmers.¹⁷¹ Han påpeger overbevisende den enorme rolle, indtagelsen af mjød eller øl spillede for skandinaverne både til daglig og fest. Da de vindrikende købmænd kom til Norden, skulle det altså være faldet vikingerne let at nyde også dette, mere forfinede produkt. Af et enkelt kildested fra midten af 800-tallet fremgår det også, at der faktisk fandtes vin i det svenske Birka.¹⁷² Øllet østes op i drikkehorn eller bægre fra træspande, men til vinen skulle man ifølge Ellmers have foretrukket de finere Tating-kander. Skikken vandt dog kun kortvarig og begrænset udbredelse: ølspandene bliver ved at dukke op i gravene, indtil den kristne kirke får standset denne sædvane — gravskikken, ikke øldrikningen.

Endnu et fund, der vel må stamme fra en eller anden form for brandgrav, var et delvis smeltet fragment af et skålformet smykke,¹⁷³ måske fra 800-tallet.¹⁷⁴

*Fig. 8. Tøbing-kande, fundet i Birka. -
Størrelse: ca. 1/4.*

Alt i alt var de daterbare fund altså ikke mange, og de fleste af dem fra de øverste og yngste grave (vikingetiden). Vigtig både for tidsfæstelse og kulturel samhørighed med andre egne er derfor gravformernes vekslen. Både i vikingetiden og i de nærmest foregående århundreder udgør gravskikkene i Danmark et broget billede.¹⁷⁵ Man finder både brandgrave og jordfæstegrave; dertil næsten alle tænkelige variationer inden for disse to hovedgrupper, urnegraven dog kun undtagelsesvis. Jordfæstegravene er i regelen VØ-vendte,¹⁷⁶ men også NS-vendte grave forekommer.¹⁷⁷ Imidlertid har man trods undersøgelse af talrige gravpladser, især naturligvis fra vikingetiden, intetsteds kunnet konstatere, at brandgrave og NS-vendte jordfæstegrave systematisk er overlejret af VØ-vendte. Jankuhn¹⁷⁸ har peget på, at noget tilsvarende heller ikke kendes på de nordfrisiske øer eller i Holsten. Først mellem Elben og Zuiderzee i Holland findes sådanne gravpladser.¹⁷⁹ Af overlejring eller fordeling af gravene på pladsen fremgår det, at de VØ-vendte grave er yngre end de NS-vendte. Hvor der forekommer brandgrave, er disse atter jævngamle med eller ældre end de NS-vendte jordfæstegrave. Også dybere inde i fastlandet, i Belgien, Holland og Tyskland har man eksempler på disse såkaldte »rækkegravpladser«. ¹⁸⁰ Hvor de er nogenlunde dateret, får man så at sige demonstreret de angelsachsiske missionærers værk og

frankernes mere hårdhændede metoder. I et dekret fra ca. 785 med bestemmelser angående sachsernes kapitulation forbød Karl d. Store specielt ligbrænding.¹⁸¹ Vi må dog regne med, at de kristne VØ-grave først i løbet af nogle årtier er blevet enerådende.¹⁸²

Et mærkeligt og vigtigt træk ved den søndre gravplads er, at mange af gravene — både VØ-vendte og NS-vendte — ligger i grupper, skønt der tilsyneladende har været plads nok (fig. 7). Spor af pæle taler for, at man her ligesom flere steder på frisiske, sachsiske og nordiske gravpladser¹⁸³ har markeret gravene med pæle.¹⁸⁴ Måske familiegravsteder? Samtidig må vi dog antage, at gravfreden er blevet respekteret; det betyder, at vi må regne med begravelser over et længere tidsrum, når vi finder mange grave, der skærer hinanden. Liget må have været glemt og kisten vel formuldet, da man benyttede nøjagtig samme sted igen. Men gravpælen er altså blevet udskiftet, så man kunne finde stedet igen! Forklaringen er ejendommelig, men en anden kan vist ikke gives på dette fænomen.

Når vi desuden tænker på, at de tre forskellige gravtyper, VØ-grave, NS-grave og brandgruber, også overskærer hinanden indbyrdes, må vi vel regne med flere generationers begravelse på denne gravplads (fig. 7). VØ-gravene er formentlig i hovedsagen fra vikingetiden (efter 800), selv om enkelte udmærket kan være ældre.¹⁸⁵ Brandgruberne og NS-gravene vil man på grund af overskæringer og keramik helst sætte til 700-tallet.¹⁸⁶ Dermed svarer også overgangen fra hedensk til »kristen« skik til gravpladserne på frisisk og sachsisk område. I betragtning af de gode handels- og kulturforbindelser — arkæologisk kendt i 700-tallet, historisk i 800-tallet — tør man ikke regne med en væsentlig forsinkelse.¹⁸⁷ Alt tyder desuden på, at det var friserne, som først bosatte sig i Hedeby. De sikre skandinaviske eller danske indslag kom først med skålsmykkerne fra 800-tallet, da også danskernes tilstedeværelse på egnen er historisk kendt. Yderligere bekræftet er disse resultater blevet gennem fundet i 1962 af den boplads, som de ældste grave har hørt til.

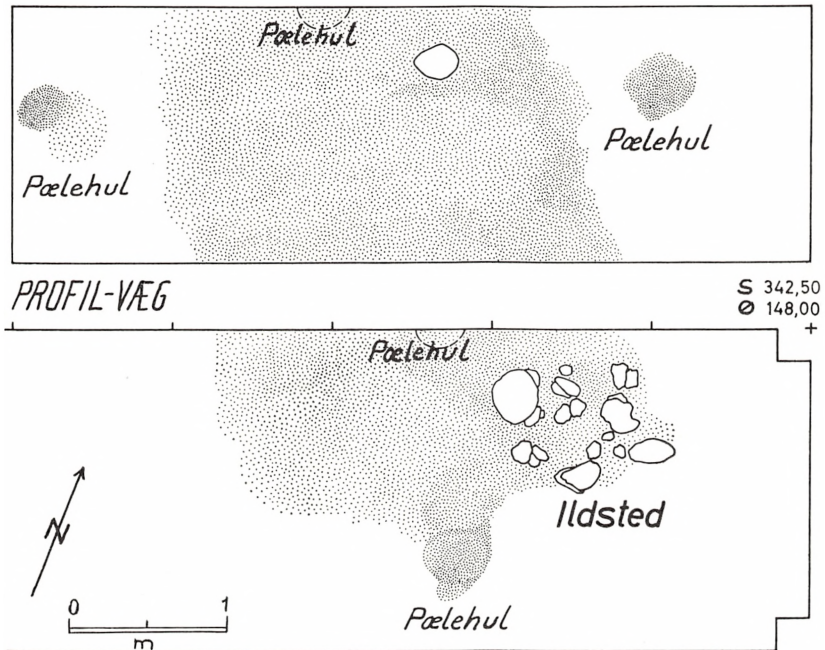

Fig. 9. Nedbrændt „grubehus“ på Hedeby's søndre boplads. Tomten var rig på fund, hvoriblandt en „sceatta“ (fig. 11).

Søndre boplads¹⁸⁸

Går man fra søndre gravplads langs halvkredsvoldens yderside ned mod Haddeby Nor, passerer man en kuplet mark, hvis jord er meget sandet (fig. 6). Efter pløjning opdagede K. Raddatz her potteskår og brændte lerstykker; i 1962 blev der mulighed for en prøvegravning, som gav så overraskende resultater, at undersøgelserne er blevet fortsat siden.

Langs skrænten ved halvkredsvoldens grav, hvori der løber en lille bæk, fandtes rester af bosættelse. Nærmere Haddeby Nor bredte kulturlagene sig ud over hele marken, men på engen nede ved vandet syntes der atter fundtomt (fig. 6). Beboelsen gav sig til kende ved flere stensatte ildsteder og gruber, hvis mørke jordfyld aftegnede sig klart i den sandede mark. I flere tilfælde har man kunnet bestemme dem som »grubehuse«, altså i jorden nedgravede huse, og et enkelt af dem (hus 1, 1962) fortjener særlig

opmærksomhed (fig. 9). I modsætning til de øvrige er det øjensynlig ikke frivilligt opgivet, men forladt på grund af brand. Værdifulde ting er efterladt og forsvundet i ruinerne.¹⁸⁹ Huset var ca. 2,40 m bredt og henimod 4 m langt, med pælehuller uden for husvæggene og to lignende huller inde i huset, de sidste velsagtes fra tagbærende stolper. På gulvet og i fyldjorden, der var sort af trækul, lå slagger, stykker af vævevægte, potteskår, to foldeknive, brudstykker af rhinske møllesten, rå ravklumper, et halv-færdigt ravsmykke og en knækket ravperle. Desuden en lille sølv-mønt: en »sceatta«.

Fundene viser tydeligt, at husets beboere ikke var almindelige bønder. De har haft råd til og mulighed for at skaffe sig møllesten af basaltlava fra Rhinegnene (jfr. s. 22 f.) og ravklumper, formentlig fra Vesterhavskysten.¹⁹⁰ Råmateriale har de forarbejdet, måske med handel for øje, og penge fra handelsområdet Vestfrisland har de åbenbart også haft i huset (jfr. s. 23). Skønt dette hus er det fundrigeste, man hidtil har udgravet, drejer det sig næppe om en undtagelse. Andetsteds på bopladsen er der også fundet møllestensbrudstykker af rhinsk basaltlava, perler og ubearbejdet rav.¹⁹¹ Interessant er nogle glasskår og et fragment af en støbeform til smykker, det sidste desværre for medtaget til, at smykketypen har kunnet bestemmes.¹⁹² Desuden har man her — som i så mange andre bosættelser, i dette tilfælde også af landligt tilsnit — fremstillet jern. Derpå tydede jernslagge og de forholdsvis mange jerngenstande.¹⁹³

Det er naturligvis svært at sige, hvor længe pladsen har været beboet. Navnlig volder det vanskeligheder at afgøre, hvornår de første mennesker slog sig ned på denne flyvesandsbakke ved Haddeby Nor. Kort herfra — i sydlig retning — ved det inderste af Selk Nor har man ved overfladefund konstateret en stor bosættelse fra romersk jernalder og måske folkevandringtid.¹⁹⁴ Men om denne er afløst kontinuerligt af Hedeby's søndre boplads vides endnu ikke. Derimod har vi visse holdepunkter, når det drejer sig om opgivelsen af bopladsen ved Hedeby. Over det meste af marken fandtes nemlig flere hundrede nogenlunde VØ-vendte jordfæstegrave. Talrige steder skærer de sig ned i de ældre bosættelseslag, og man må ifølge Raddatz gå ud fra, at der ligger flere årtier mellem bopladsens opgivelse og gravpladsens anlæg-

gelse, så formuldingen har været stærkt fremskreden. Beboerne har næppe villet have ulejlighed med under opgravningen at skulle arbejde sig gennem stolper, intakte, stampede lergulve o.s.v. Det fremgår nemlig af gravenes fordeling på marken, at de endogså er vejet uden om steder med tungt ler og grus.¹⁹⁵ Af daterede grave er der kun få, fordi udstyret gennemgående er sparsomt. Men der er grund til at nævne én, som skar sig ind i en affaldsgrube fra den ældre boplads.¹⁹⁶ Den døde var lagt i en trækiste, der var spigret sammen med et stort antal firetommersøm; kun sømmene var bevaret, og den dødes underkæbe og tænder. Herimellem lå én af de primitive mønter, som sandsynligvis blev slået i Hedeby i slutningen af 800-tallet eller i 900-tallet (Hedeby-halvbrakteater).¹⁹⁷ At give den døde en mønt eller en guldstump i munden kendes allerede i skandinaviske grave fra romersk jernalder,¹⁹⁸ og efter klassisk forbillede taler man i forskningen om en »Charonsmønt«, d.v.s. penge til færgemanden Charon, der førte de døde over floden Styx til dødsriget. I andre grave både inden for og uden for halvkredsvolden greb man dog til mere drastiske midler for at få den afdøde til at blive på sit nye opholdssted. Man lagde store sten på kisten, velsagtens for at hindre gengangeri.¹⁹⁹ Det minder i alt fald om middelalderen, da man ofte — al ydre kristentro til trods — bandt ligenes fødder eller ben sammen,²⁰⁰ som havde det været løsgående kreaturer.

I 1963—1964 er blevet afdækket endnu flere grave, deriblandt store gravkamre af træ, som oprindelig lå under høje (kammergrave). Her er gjort rige fund fra 900-tallet. Indtil nu er der imidlertid ikke påvist sikre spor af NS-grave eller brandgrave, skønt der i de forløbne 3—4 år er udgravet ret betydelige arealer.²⁰¹ Alt tyder på, at stedet først blev gravplads engang i 800-tallet eller i hvert fald omkring 900.

Et andet dateringsmiddel for den gamle boplads under gravene kunne man tænkes at have i keramikken. Den er hovedsagelig en håndgjort, grov, svagt brændt og gråbrun til rødlig vare uden dekorationer. Mest karakteristisk er nogle små pletter med en skarp, fingergjort rille ved randen (fig. 10).²⁰² K. Raddatz har henvist til paralleller på de nordfrisiske øer og i området mellem Weser og Elben.²⁰³ Hertil kan føjes andre lokaliteter længere inde i landet og også Kaaksburg i Holsten,²⁰⁴ men kun få steder har man

Fig. 10. Svagt brændt, rødlig potte
fra Hedeby's søndre boplads. -
Størrelse: ca. 1/2.

en blot nogenlunde datering, og man savner en større, sammenfattende behandling af typen.

Et bedre grundlag for dateringen er den »sceatta«, som lå i hus 1 (1962) (fig. 11). Den er af sølv, ca. 1 cm i diameter, og tilhører »Odin-drage-gruppen«,²⁰⁵ der menes udmøntet i Frisland (jfr. s. 23). Forskningens betegnelse »Odin-drage« skal ikke tillægges særlig betydning, men mønten har på den ene side et mandshoved med udstående øjne — ikke kun et enkelt, som Odin hævdes at have — strittende hår og fuldskæg. På den anden side slynger »dragen« sig — et klobærende dyr, der vender hovedet bagud over ryggen og spiller gabet op over sin egen halespids. Under dens bug ses et vældigt avlelem.

I vor forbindelse er det mindre vigtigt, om dyret oprindeligt er et skythisk-sibirisk motiv, og om det er en bjørn, en hjort eller et fabeldyr.²⁰⁶ Væsentligt er blot møntens udbredelse, prægested og datering. Fundene viser en tydelig koncentration om Rhinen og i Frisland,²⁰⁷ hvor der er gjort et par fund med en enorm mængde eksemplarer. I Hallum var 152 af ialt 201 mønter af »Odin-drage-typen«, og i Terwispele var det samtlige 161 mønter.²⁰⁸ Derfor mener flere forskere, at de er udmøntet på vestfrisisk område,²⁰⁹ og alment antages det, at prægningstiden ligger mellem 720'erne og 760'erne.²¹⁰ De nordligste og østligste eksemplarer er fra Krinkberg (Pöschendorf, Holsten)²¹¹ og fra Hedeby. Hermed kommer vi ind på det vanskelige spørgsmål om sceatta-mønternes »om-

Fig. 11. ØVERST: For- og bagside af en nordisk efterligning fra Birka af den friske „Odin-drage-sceatta“. Dyret tilhøjre er omdannet efter nordisk smag, og til venstre er ansigtsmaskens hår og skæg helt stiliseret. Korsene ved kinderne er derimod klare. Måske er typen udmøntet i Hedeby i 1. halvdel af 800-tallet (B. Malmer). NEDERST: For- og bagside af en original sceatta af „Odin-drage-typen“, svarende til den i Hedeby fundne mønt. - Begge mønter er gengivet i tredobbelt størrelse.

løbstid« i Norden. Man har nemlig en række dårlige, nordiske efterligninger fra Sild, Holsten, Sydsjælland, Sejro, Halland, Södermanland og Birka i Sverige fig. 11).²¹² Derimod foreløbig ingen fra Hedeby. Med Lindqvists datering forekommer efterligningerne helt fra 800-årene til 1000-årene, hvad der har fået nogle forskere til at antage, at originalerne må have cirkuleret i Norden til henimod år 800.²¹³ Andre regner snarere med, at man er begyndt med den nordiske udmøntning allerede i 700-tallet, medens originalerne endnu var gangbare.²¹⁴ I virkeligheden har der nærmest været tale om gætteri, da mønterne ikke ved indskrifter røber alder eller prægested. Nu har en svensk forsker, Brita Malmer, underkastet dem en grundig og metodisk set interessant analyse,

hvori ikke alene mønternes billeder og vægt indgår, men også deres randdekorationer og billedkombinationer. Hun er kommet til det resultat, at de efterligninger, som har billedkombinationen fra »Odin-drage-sceattaen«, er blevet udmøntet i Hedeby allerede i 1. halvdel af 800-tallet.²¹⁵

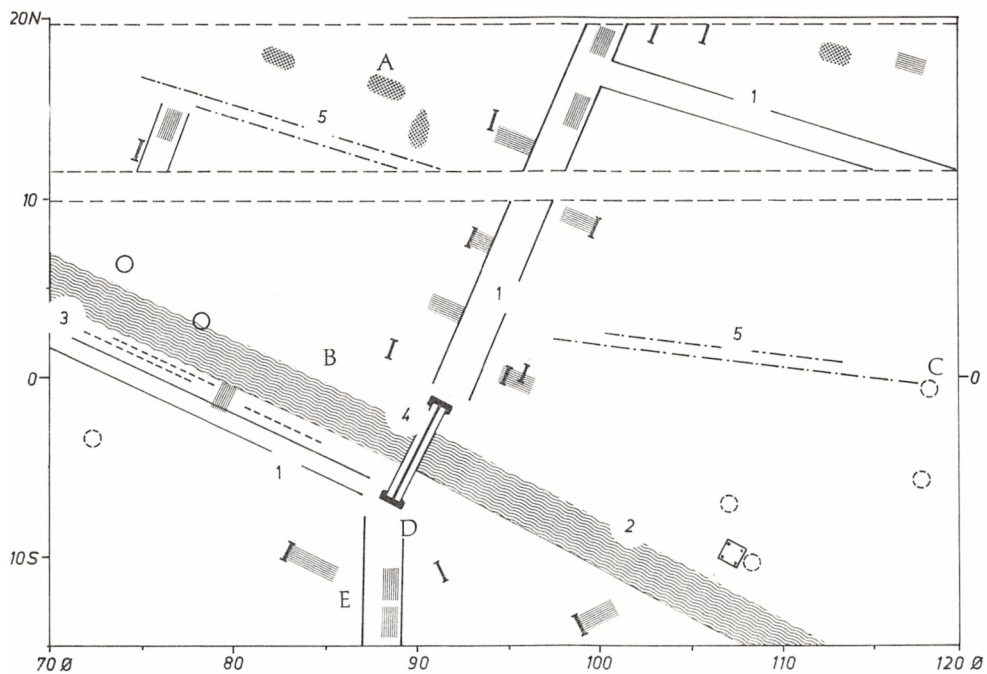
Imidlertid har efterligningerne af sceattas og originalernes mulige omløbstid i det møntfattige Norden ingen betydning for dateringen af den original, som er fundet i Hedeby.²¹⁶ Under andre omstændigheder kunne en enkelt sceatta ikke anvendes til anden datering end den simple slutning, at den var kommet i jorden under eller efter møntsortens prægningstid. Men i tilfældet Hedeby, hvor den lå i en ravbearbejders hus på en boplads med klare forbindelser til Frisland og Rhinegnene, tør vi anvende samme omtrentlige datering som i Frisland. Altså årtierne omkring 700-tallets midte.²¹⁷

Dermed er også vundet et holdepunkt for tidsfæstelse af den i samme grubehus fundne keramik. Stort set ligner skårene her de øvrige på bopladsen, og paralleller til brand- og urnegravenes lervarer på søndre gravplads kan med visse forbehold eftervises.²¹⁸ Dermed synes både lagdeling og fund at pege i samme retning: Den ældste del af søndre gravplads med brandgrave og formentlig NS-grave har hørt til grubehusbebyggelsen syd for den senere halvkredsvold (fig. 6). Siden — engang i 800-tallet eller ca. 900 — bredte VØ-ventte grave sig over hele området.²¹⁹

Centrale boplads (eller by) og gravplads²²⁰

Vi vil nu vende os mod den boplads eller by, hvor sikkert hovedparten af de VØ-ventte gravlagte har levet og virket: det gammelkendte Hedeby bag halvkredsvolden. Omtrent midtvejs mellem begge voldender skyder en lav sandtunge sig ud i Haddeby Nor, og netop syd herfor var Hedebybækkens oprindelige udløb i noret (fig. 2 og 6). I 1962-1964 har man gravet forskellige steder i den ældste, kileformede boplads, der eksisterede i 800-tallet, formodentlig før halvkredsvolden blev bygget. Blandt andet har det vist sig, at det såkaldte »håndværkerkvarter« var større end hidtil antaget.²²¹ Man bør dog nok afvente resultaterne af større udgravninger, før man inddeler byen i kvarterer efter erhvervsudøvere.²²² Men at håndværksmæssig virksomhed har fundet sted i den

SLESVIG/HEDEBYS TILBLIVELSE

1	veje	2	kanaliseret bæk	3	faskiner	4	bro	5	parallelle hegn af fletværk
—	dørtrin el. dørstolper fra husindgang	□	kasseformet brønd af brædder	●	ildsted	○	brønd af tøndestaver		
						○	brønd af udhulet træstamme		

Fig. 12. De ældste lag i udgravningsfeltet 1963/64 i Hedeby's centrale boplads eller by (smlg. fig. 2, BCDE). Fundkomplekserne A-E er gengivet på fotografi, fig. 13-17. Tallene ved planens sider er meterangivelser. - Man bemærker vejen over bækken og seks grundstykker, der er orienteret efter vejen og nogenlunde parallelle med bækken; de er afgrænset af bæk, hegn og veie. Ofte er det svært at bestemme de enkelte huses vægge i det virvar af tommer, som findes. Derfor er husindgange med dørtrin eller dørstolper og ildstederne af stor betydning.

vestlige ende af den lille bykerne, kan der ikke være tvivl om. Det viste brudstykker af støbeforme til smykker og en mængde affald

og halvfærdige arbejder af ben, især hjortetak. Om der er tale om husflidsarbejde eller erhvervsmæssigt håndværk er vanskeligt at sige.²²³ Anderledes med vævning og spinderi, der vel har hørt til kvindernes hverdag, ligesom også en bageovn; i ovnen lå forkullede rester af byg og havre.²²⁴

I 1963/64 afdækkedes atter det store udgravningsfelt omkring bækkens udløb, og i modsætning til før krigen blev det nu udgravet til bunds (jfr. s. 15). Desuden fortsatte man med nye felter nord herfor, således at der nu er udgravet ialt ca. 2500 m² i denne, formentlig ældste del af den centrale by. De mange tusinde nye fund er naturligvis langt fra tolket og vurderet, men visse forhold, der har betydning for opfattelsen af Hedeby's tilblivelse, kan allerede anes.

Karakteristisk for den udgravede del af byen er den høje grundvandsstand, der har bevaret en mangfoldighed af planker, pæle, vægge af flettede vidjer, læderstrimler og fodtøj, som undertiden minder om tynde, indianske mokkasiner. Jorden synes allerede i vikingetiden at have været noget fugtig,²²⁵ og det er forståeligt, at man med sådanne sko har belagt gangstierne med brædder eller undertiden fletværksmætter (fig. 12-13). Over bækken var ført en gangsti ved hjælp af en kompliceret, ca. 6 m lang bro af egeplanker (fig. 16). I det hele taget er der fundet mange eksempler på fremragende tømrerarbejde (fig. 15 og 17).

Ud til den nævnte gangsti lå husene på smalle parceller, som mærkeligt nok synes at have været nogenlunde ens helt fra begyndelsen. Ofte lå flere hustomter over hverandre, en smule forskudt måske, men i reglen ikke mere end inden for det gamle grundstykke (fig. 12). Det ser altså ud til, at medens husejere har skiftet og husene med, er jordfordeling og den dermed følgende ejendomsret eller brugsret forblevet den samme gennem længere tid. Grundstykkerne var markeret med plankeværker eller vidjeflettede hegn, også hvor der blot var en lille meter mellem husene. Man tænker uvilkårligt på de senere, middelalderlige købstæder med deres gavlhuse og stridigheder om »tagdrypsretten«s overholdelse. At dråbefaldet skulle ligge inden for husejerens grund, skyldtes ikke blot, at regnvandet ikke måtte forårsage ødelæggelser på naboejendommen. Det var tillige et praktisk mål for, om en husbygger forgreb sig på andres jordejendom. At der også i 800-tal-

*Fig. 13. Måtte af fletværk foran en husindgang, hvor dørstolperne er bevaret.
Jfr. fig. 12, E.*

lets byer kunne herske trange forhold og strenge regler, viser en bestemmelse fra Canterbury, hvori det indskærpes, at der ifølge sædvaneret — »folcaes folcryth« — skulle være mindst 2 fod mellem husene.²²⁶

Mest interessant er det naturligvis, om den ny by har afløst den ældre boplads mod syd, om de har bestået samtidigt i nogle år, eller om der tværtimod er et tidsmæssigt tomrum mellem dem.

På nuværende tidspunkt tillader udgravningernes omfang og bearbejdelsen af fundene ikke et afgjort svar. Men så meget kan siges, at vi med den rhinske Badorf-keramik og Tating-keramik sandsynligvis når ned i 1. halvdel af 800-tallet. Lervarer, der er beslægtet med de mere karakteristiske skår fra søndre boplads og gravplads, er vistnok ikke fundet. Trods de efterhånden omfattende gravninger mellem 1900 og 1965 er det ikke lykkedes at påvise fund eller forhold, der klart viser, at bebyggelsen må være ældre end ca. 800 e. Kr. Enkelte løsfund er naturligvis ikke tilstrækkelige, da der også før den tid færdedes mennesker på egnen (jfr. søndre boplads).

H. Jankuhn har i denne forbindelse henvist til nogle af jordfæstegravene vest for bykernen. Ligesom den søndre boplads havde

sin gravplads vest for, således også den ældste bykerne ved Hedebybækken (fig. 6). På den gravplads, man fra gammel tid kalder den »store gravplads« (de nyfundne syd for volden er mindst lige så store), ligger en mængde VØ-grave, eller nøjagtigere: VSV-ØNØ. Otte af de døde havde fået deres skålformede smykker med sig, og enkelte af disse smykker går tilbage til 800-tallet.²²⁷ Dybere end de VSV-ØNØ-vendte grave lå ifølge Jankuhn omkring et dusin strengt VØ-vendte jordfæstegrave, desværre uden gravgods.²²⁸ Det er måske påfaldende, men for dateringen af gravpladsen har gravene foreløbig ingen særlig betydning. Mere interessant er det, at der i nærheden af »kammergravpladsen« inden for halvkredsvolden er fundet en brandgrav, dog også uden gravgods.²²⁹ Og i det sydvestligste hjørne af den »store gravplads« er opdaget en NS-ventd jordfæstegrav.²³⁰ Kun skelettets ben blev afdækket, medens hovedet lå i sydlig retning uden for snittets profil. Under udgravningen i 1931 anede man jo intet om, hvad man siden skulle finde på den anden side af halvkredsvolden. Muligheden for, at disse grave er tilfældige, er også stor. Desuden behøver de ikke at have hørt til bykernen bag volden.

Nordre boplads(?) og gravplads

Ved foden af borghøjden, ned mod Hedeby, (fig. 1 og 6) blev der i 1600-tallet ofte gravet efter skatte, og ved udløbet af en lille bæk fandt man i begyndelsen af 1820'erne egekister med våben og knive.²³¹ Senere i 1800-tallet gentog det sig, og kisterne angives at have været med trænegler og frem for alt ikke nøjagtigt VØ-ventde. En beretter antager derfor, at det drejer sig om folk, der af en eller anden grund ikke kunne blive begravet på den rigtige kirkegård ved Haddeby kirke, måske »pestsyge, misdædere eller myrdede personer«.²³² Et andet sted hedder det, at kisterne foruden knogler og våben indeholdt »fedt af en gase«.²³³ Ingen af fundene er bevaret, men der er vel tale om en gravplads fra vikingetiden. Nogenlunde samme sted fandt man i 1812 eller 1813 et par skålformede smykker,²³⁴ hvoraf den ene muligvis er det dobbeltskålede eksemplar i Jellingestil (900-tallet), som man endnu har i Nationalmuseet.²³⁵

I 1953 blev der søgt efter disse grave ved foden af borghøjden, men uden resultat. I stedet fandt man en mørk grube med bl. a.

Fig. 14. Stensat ildsted, hvis langagtige form rober husets længderetning. Jfr. fig. 12, A. Målestokken angiver her som på de øvrige fotografier afsnit på 10 cm.

et par frankiske potteskår, det ene af Badorf-typen (jfr. fig. 4, 1-2). Jankuhn formoder, at det er en husgrube, og at der her var en mindre boplads med tilhørende gravplads i 800-tallet.²³⁶ Det er muligt, men kun fremtidige udgravninger vil kunne skabe klarhed.

Sammenfatning

Paradoksalt nok har de sidste års undersøgelser halvvejs bekræftet, hvad pastor Outzen i begyndelsen af forrige århundrede fantaserede om: successive bebyggelser fra bredden af Selk Nor via bredden af Haddeby Nor til Sliens nordbred (jfr. s. 11). Vi vil dog holde os til, hvad man med nogenlunde sikkerhed kan sige.

Forholdet mellem bosættelsen fra romersk jernalder eller folkevandringstid ved Selk Nor og beboelsen ved Haddeby Nor kender vi endnu ikke. Men vi ved, at der i 600- og 700-tallet var kulturelle og formentlig handelsmæssige forbindelser mellem Vesterhavs- og Østersøområdet. Senest i 700-tallet kom der kontakt via

Ejder-Trene og Slien; vidnesbyrd herom har vi i spredte fund og en grubehusbebyggelse med tilhørende gravplads ved Hadeby Nor: søndre boplads og gravplads (fig. 6). Karakteristisk for bosættelsen var nære forbindelser med Nordsøområdet, især Vestfrisland. Ca. 750 må den i hvert fald have bestået.

Omkring 800 eller i de første årtier af 800-tallet voksede en ny boplads eller by op ved Hedebybækken, den »centrale boplads« (fig. 6). Til den hørte én gravplads højere oppe, ret vest for byen, en anden over den søndre gravplads og snart en tredje gravplads over den gamle, søndre boplads. Om de to sidstnævnte gravpladser skal betragtes som én stor, eller om der er forskel på deres alder, vides endnu ikke med sikkerhed. En udvidelse af byen foregik i løbet af 800-tallet; bækløbet reguleredes kraftigt, der prægedes mønt, og forskellig håndværksmæssig virksomhed kan tydeligere end før iagttages.²³⁷ De historiske kilders navne for en handelsby ved Slien er i 2. halvdel af 800-tallet og senere Slesvig og fra 2. halvdel af 900-tallet op i middelalderen både Slesvig og Hedeby. Noget taler for, at begge navne går tilbage til ca. 800, men også Sliesthorp og Heiðum eller Hethum er muligheder. I alle kilder er der tale om en betydningsfuld handels- og havneby: en vicus (wik) eller portus (port). Ansgars levnedsskildring siger direkte, at »her plejede handelsfolk at komme sammen fra alle kanter«.²³⁸

Ved midten af 900-tallet nåede byen sin største udstrækning, idet omtrent hele den ca. 24 ha store plads bag halvkredsvolden da var dækket af kulturlag og gravpladser. Heraf må man slutte, at volden på dette tidspunkt eksisterede; måske er den opført mellem ca. 900 og 950.²³⁹ Omkring år 1000 eller kort derefter synes byen atter i tilbagegang, og ca. 1050 hører fundene op.²⁴⁰ Fra den egentlige middelalder er der ikke gjort fund fra beboelse i Hedeby.

For Slesvig/Hedeby's tilblivelse er det naturligvis særlig vigtigt, hvordan den søndre boplads afløstes af den centrale. Det må indrømmes, at de hidtidige arkæologiske dateringer ikke gør det muligt for os at sige, om den ene afløste den anden kontinuerligt, om de bestod samtidigt i et par årtier, eller om der tværtimod var et tidsmæssigt tomrum mellem dem. Vi ved blot, at begge bopladser havde klare forbindelser til egnene omkring Rhinen, og at den

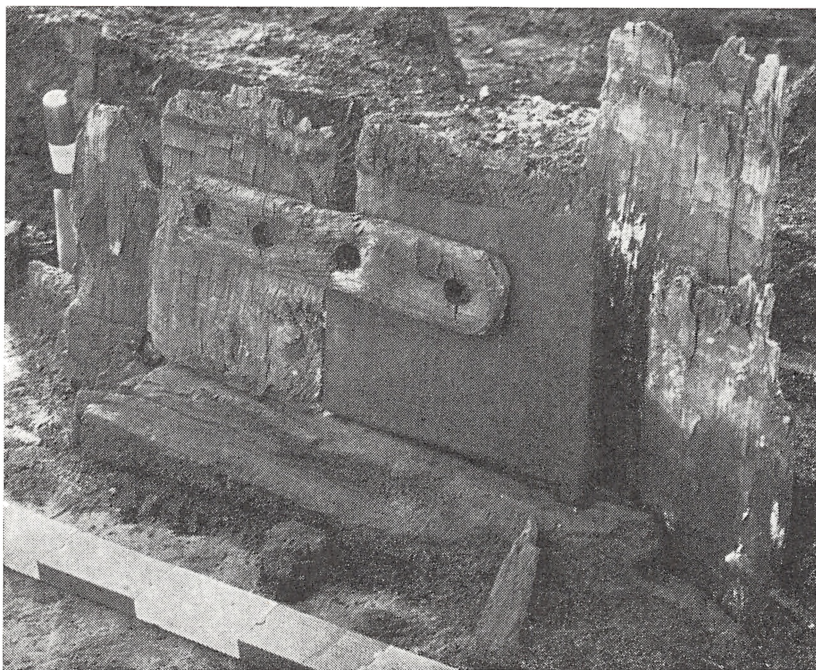

Fig. 15. Nederste del af en lille dør. Til højre - fornedet i dørtrinet - ses den tap, som døren kan dreje sig om; derimod er træpropperne faldet ud. Døren er kun 35-40 cm bred og vender ud mod bækken (fig. 12, B). Måske en lem til husets tjerkræ? - Andetsteds har man fundet nøgler og dørlåse af jern, men endnu ingen sammenhørende.

søndre boplads har 700-tals fund, den centrale boplads 800-tals fund. Hvordan det forholder sig med den nordre boplads er endnu uklart. Hvad angår karakteren af bopladserne og gravpladserne, så forekommer der allerede ud fra de nuværende undersøgelser at være forskelle mellem den søndre boplads/gravplads og den centrale boplads/gravplads. Det første kompleks viser alene nære forbindelser sydover, medens det sidste også har skandinavisk islæt, og desuden synes bebyggelsen mere planlagt end den søndre grubehusbosættelse.

Vi kan naturligvis ikke være sikre på, at kommende års udgravninger ikke endnu engang vil bringe omvurderinger. Men risikoen — eller chancen om man vil — bliver jo stadig mindre med de efterhånden omfattende og spredte gravninger (fig. 2).

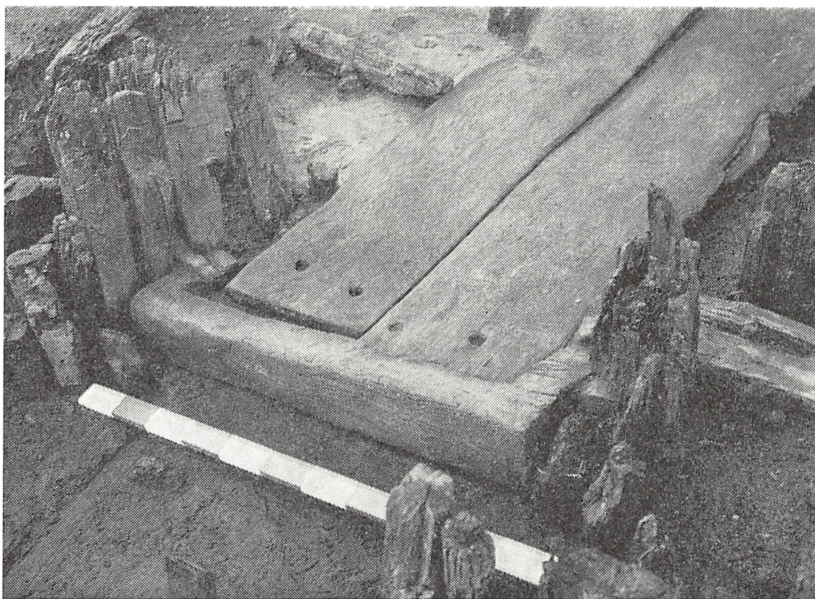

Fig. 16. Egetræsbro over bækken (fig. 12, D). De fleste huller til træpropper har samme dimensioner, og et dertil svarende vridbor er fundet. Plankerne har man lavet ved at drive kiler ned i træstammen og spalte passende stykker ud. Derefter er de tilhugget med økse. Selve kendte man ikke, undtagen nogle ganske små til bearbejde, j. eks. fremstilling af redekanne.

På et eller andet tidspunkt vil resultaterne vel i hovedsagen komme til at bestå i en forfinelse af kronologien og i bestemmelsen af bopladsernes og gravpladsernes karakter og omfang, foruden et rigt kulturhistorisk materiale af forskellig art.

Når vi nu går over til den vanskeligste opgave, nemlig kombinationen af fundene med de historiske kilder, så må vi til en begyndelse indrømme, at beviser ikke eksisterer, og måske aldrig kan skaffes. Kilderne giver alt for vage stedsangivelser, og fundene lader sig kun datere med en vid margin. Det er heller ikke at forlange, at historieskriverne skulle omtale byens placering så nøje, når dog ingen i datiden kunne tage fejl, hvis de først var ved Slien. Ej heller kan vi vente, at en beboer skulle nedlægge en runesten eller en runepind til eftertidens orientering.

Af behandlingen af fundenes datering fremgik, at tidsfæstelsen af hvert enkelt fund eller forhold for så vidt med rette kunne be-

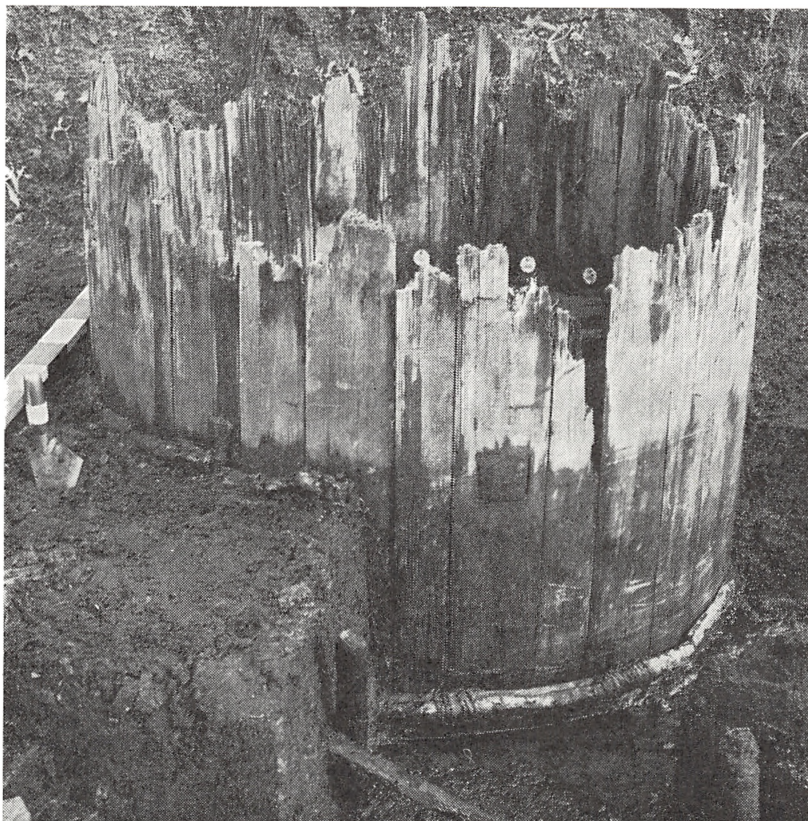

Fig. 17. Brønd af tøndestaver, sammenholdt med bånd af vidjer (fig. 12, C). Botaniske undersøgelser synes at vise, at stavene er af en særlig mellemeuropæisk gran. Man antager, at hele træindfatningen er kommet til Hedeby som et træfad, for senere at finde anvendelse i brønden.

tvivles eller »strækkes« i tid. Det gælder keramikken, tidsrummet mellem begravelserne, smykkerne og selv »sceatta«en, hvis man hævder, at den kan have været gemt hen i lang tid som en kostbar og sjælden amulet. Sådan vil det altid være med arkæologiske fund: dateringsrammerne er vide, og de enkelte fund kan skyldes tilfældigheder og være undtagelser. Alligevel er det en ganske ufarbar vej systematisk at ville afvise eller omdatere de nu efterhånden mange fund. De peger dog næsten alle i samme retning, nemlig det ovenfor skitserede udviklingsforløb.

Derfor er der god grund til foreløbig at antage, at Godfreds »Sliesthorp« er identisk med den centrale boplads eller by ved Hedebybækken. Det mere planlagte præg stemmer godt overens med en situation, hvor kongen begunstiger handelsvejen gennem den sydlige del af sit rige. Han ødelægger den nærmeste konkurrent, handelsbyen Reric, og bringer købmændene med sig til »Sliesthorp«. På samme tid eller få årtier efter dukker de første skandinaviske prægede grave op ved Hedeby.²⁴¹

Hvordan det nordlige Slesvig er opstået, ved vi endnu ikke. Rent teoretisk kunne man naturligvis tænke sig, at handelsbyen netop på Godfreds tid — i et årti eller to — havde ligget her. Men intet taler foreløbig for det. Langt mindre tør man regne med en dobbeltby, bestående af Slesvig nord for og Hedeby syd for fjorden; dertil er afstanden for stor.²⁴² Og man kan ikke omgå problemet ved at antage, at købmændene har slået sig ned forskellige steder efter hver enkeltets eget ønske. Det ville være både upraktisk og stride afgørende mod middelalderens almindelige opfattelse af told- og retsforhold.

Hvad vi ad arkæologisk vej ved en smule om, er bosættelserne ved Haddeby Nor, ikke det nordlige Slesvig — og heller ikke Danevirke. Man kan ikke — som det har været forsøgt af H. Jankuhn — skabe en bygningshistorie for de mange volde alene ud fra beboelsesforholdene ved Haddeby Nor.²⁴³

Men selv om man nu i hovedsagen akcepterer tolkningen af de mange nye fund, melder der sig dog alvorlige spørgsmål af historisk karakter: Hvordan kunne en dansk vikingekonge kort efter år 800 optræde som handelens beskytter, så at sige efter vest-europæisk mønster? Og hvordan tager forholdene i Slesvig/Hedeby sig ud på baggrund af udviklingen i andre byer — udenlandske og danske?

For at kunne besvare eller belyse disse spørgsmål er det nødvendigt at undersøge den politiske situation i grænselandet omkring år 800, kongemagtens mulighed for at gribe ind i handelsforhold, og endelig må man — i det mindste antydningvis — inddrage betydningsfulde nye fund fra andre byer. Det bliver emnet i en følgende artikel om Slesvig/Hedeby tilblivelse.

NOTER og HENVISNINGER

Særlige forkortelser

Beitr Sch StGesch Brøndsted	Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte Johs. Brøndsted: Danmarks Oldtid, 1. og 2. udg.
Danevirkestudier Gesch Sch-H	Vilh. la Cour: Danevirkestudier, 1951 Geschichte Schleswig-Holsteins, begr. von V. Pauls
Haithabu, 1937, 1956 og 1963	H. Jankuhn: Haithabu, 1. Aufl. 1937, 3. Aufl. 1956 og 4. Aufl. 1963
K. Hald: VS, 2. udg. Jahrb Angeln KultHist Leks	K. Hald: Vore Stednavne, 2. udg., 1965 Jahrbuch des Angler Heimatvereins Kulturhistorisk leksikon for nordisk mid- delalder
Nachrichten, 1963	H. Jankuhn: Zur Lage von Sliesthorp und Sliaswich. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Phi- lologisch-Historische Klasse, 1963, Nr. 3, s. 53 ff.
Scheel, Paulsen	O. Scheel und P. Paulsen: Quellen zur Frage Schleswig-Haithabu im Rahmen der fränkischen, sächsischen und nor- dischen Beziehungen, 1930
SJy Hist	Sønderjyllands Historie, red. Vilh. la Cour, K. Fabricius, H. Hjelholt og H. Lund
Skautrup Spr Hist Z Sch-H Gesch	P. Skautrup: Det danske sprogs historie Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig- Holsteinische Geschichte

1. Disse forhold er senest fremhævet af E. Lönnroth, Aksel E. Christensen og H. Jankuhn i: Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1963. Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum. Acta Visbyensia I, 1965, s. 12 ff., 166 ff. og 253 ff.
2. Kritikken gælder ikke blot nord-, men også mellemeuropæiske forhold. P. Grierson: Commerce in the Dark Ages: A Critique of the Evidence. Transactions of the Royal Historical Society, 5 Ser., Vol. 9, 1959, s. 123-140. — H. Preidel: Handel und Handwerk im frühgeschichtlichen Mitteleuropa. Eine kritische Betrachtung, 1965.
3. A. Schück i: Nord Kult XVIII, 1933, s. 1. — Samme: Studier rörande det svenska stadsväsandets uppkomst och äldsta utveckling, 1926, s. 4 (med en lidt anden formulering).
4. Vedr. definitionsproblemet, se A. Herteig: Marknadsplatter — stadsbildningar. Tor X, 1964, s. 93 ff. — H. Jankuhn (note 1) s. 253 ff.
5. H. Schledermann: Danevirke-undersøgelser ved Bustrup 1962-1963. Offa 21/22, 1964/65, s. 80 ff.

6. Navnlig har jeg grund til at takke professor H. Jankuhn (Göttingen), dr. K. Raddatz (Göttingen), dr. K. Schietzel (Slesvig), stud. phil. T. Capelle (Göttingen), stud. phil. Steuer (Göttingen) og professor K. Kersten (Slesvig). — Økonomisk er mine undersøgelser og studier blevet støttet af Knud Højgaards Fond, Deutsche Forschungsgemeinschaft og Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse.
7. Når denne opdeling af kilderne er praktisk, skyldes det, at de tre kildegrupper må behandles ud fra forskellige metodiske overvejelser. Desuden belyser de til dels forskellige sider af Slesvig/Hedeby's tilblivelse. — Jfr. F. Wainwright: *Archaeology and Place-Names and History. An Essay on Problems of Co-ordination*, 1962.
8. Vita Anskarii c. 24, c. 31 og c. 33; Vita Rimberti c. 18, ed. Waitz, 1884, s. 52 f., 63 f. og 95. — Scheel, Paulsen nr. 105, 110, 112 og 115.
9. Skautrup *Spr Hist I*, 1944, s. 119 f. — *Danevirkestudier* s. 52.
10. W. Schlesinger i: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Vorträge und Forschungen (Konstanz) IV*, 1958, s. 357 ff. — W. Laur: *Die Ortsnamen in Sleswig-Holstein*, 1960, s. 246 ff.
11. W. Haarnagel: *Die frühgeschichtliche Handelssiedlung Emden und ihre Entwicklung bis ins Mittelalter. Emdener (Friesisches) Jahrbuch 35*, 1955, s. 9 ff. — *Haithabu*, 1956, s. 115 og 243 f.; 1963, s. 146 og 279. — F. Petri i: *Studien (note 10)*, s. 266 ff. — W. Schlesinger, *smst.* s. 297 ff., især 349.
12. Ljudprand af Cremona definerede i 900-tallet »burgus« som »domorum congregatio que muro non clauditur«. *Antapodosis III*, 45, ed. J. Becker, MGH, *Scriptores*, 1915, s. 98. — Jfr. W. Schlesinger (note 10).
13. Måske var »Slien« først benævnelse for Ll. og St. Bredning, medens den smalle del af fjorden hed Angel (Angul). Dette navn må dog allerede før vikingetiden være blevet en landskabsbetegnelse, som det fremgår af et sted hos Beda (ca. 673-735). — W. Laur: *Förden- und Buchtenamen an der schleswig-holsteinischen Ostseeküste. Studia Onomastica Monacensia IV*, 1961, særlig s. 513 f. — K. Hald: *VS*, 2. udg., s. 243 ff.
14. Denne illustration af navngivningen skyldes Laur. — S. Gutenbrunner, H. Jankuhn, W. Laur: *Völker und Stämme Südostschleswigs im frühen Mittelalter*, 1952, s. 80.
15. *Fabii Ethelwerdi chronicon I*, MGH, *Scriptores XIII*, s. 122. — Scheel, Paulsen nr. 227. — Ny udg. ved A. Campbell, 1962.
16. Lis Jacobsen, E. Moltke: *Danmarks Runeindskrifter*, 1941-42, nr. 1-2.
17. Skautrup *Spr Hist I*, 1944, s. 81 ff., især s. 98.
18. *Smst.* s. 128 ff. — *Vedr. stednavne*, jfr. K. Hald: *VS*, 2. udg., s. 30 f.
19. W. Laur: *Sliesthorp, Schleswig, Hedeby und Haddeby. Namn och Bygd 42*, 1954, s. 80. — *Samme (note 10)* s. 34 og 329.

20. Skautrup Spr Hist I, 1944, s. 225 og 256. — Robert af Ely skrev i 1100-tallet »Hetheby«. Vitae Sanctorum Danorum, ed. M. Cl. Gertz, 1908-12, s. 236.
21. W. Koppe: Zwei alte Urkunden zur Schleswiger Handelsgeschichte. Beitr Sch StGesch 7, 1962, s. 67 f.
22. M. Cl. Gertz (note 20) s. 99.
23. Kritisk gennemgang af litteraturen med bistand af Stednavneudvalget, H. Schledermann, Offa 21/22, 1964/65, s. 94 ff.
24. Smst. s. 93-99.
25. Annales regni Francorum, ed. Pertz, Kurze, 1895, s. 118 og 126. — Scheel, Paulsen nr. 18 og 20.
26. W. Laur (note 14) s. 72.
27. Brevlig meddelelse af 9-1-1966. Jeg skylder professor Kr. Hald (København) megen tak for at måtte meddele hans standpunkt og diskutere dets konsekvenser.
28. Annales regni Francorum, år 809, 811 og 815, ed. Pertz, Kurze, 1895, s. 128, 134 og 142. — Scheel, Paulsen nr. 21, 28 og 35. — Manuskriptoverlevering, se også W. Laur (note 10) s. 35. — Mærkeligt er det, at der mangler et stednavn i meddelelsen om fredslutningen i 811, hvor der antagelig bygges på et aktstykke. De vidner, der aflagde ed, er næsten alle nævnt ved navn, omend de danske er skrevet meget forskelligt i de bevarede manuskripter. — L. Weibull, Scandia 13, 1941, s. 141 ff. = Nordisk historia I, 1948, s. 153 ff.
29. W. Laur (note 10) s. 14, 33, 35 og 37.
30. Museumsinspektør B. Ousager (Horsens) har først gjort mig opmærksom på dette forhold. Smlg. mere usikre eksempler på handelsprægede bosættelser med torp-navne, W. Laur (note 19) s. 76 f. — Betydningen »portus« = handels- og havneby kan følges tilbage til senantikken. F. Petri i: Studien (note 10) s. 252 ff. og 259. Yderligere litt. i Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 40, 1953, s. 193, Anm. 4 (Jankuhn).
31. Gutenbrunner, Jankuhn, Laur (note 14) s. 70-78 og 40 ff. — W. Laur (note 10) s. 225-233. — K. Hald i: Sønderjyske Stednavne 1 (Danmarks Stednavne 3) udg. af Stednavneudvalget, 1944, s. LX f. — Samme: VS, 2. udg., s. 135 f. og 139 f.
32. King Alfred's Orosius, ed. H. Sweet, 1883, s. 17. — Scheel, Paulsen nr. 225.
33. Smst. s. 17 og 19. — Smst. nr. 225.
34. Johs. Steenstrup i: Danmarks Riges Hist I, 1897-1904, s. 282. — Smlg. samme: Danmarks Sydgrænse, 1900, s. 30 f.
35. K. Hald, KultHist Leks II, 1957, sp. 383. — Samme (note 27).
36. Skautrup Spr Hist I, 1944, s. 98. — F. M. Stenton: Anglo-Saxon England, 2. ed. II, 1947, s. 516. — Her er dog rejst kritik med henvisning til, at englænderne selv overtog navneskikken, og at vor hovedkilde er ca. 200 år senere end bosættelsen. P. Sawyer: The Age of the Vikings, 1962, s. 154 ff. og 161 ff. — Jfr. i øvr. A. H. Smith: English Place-Name Elements. English Place-Name Society XXV(I), 1956, s. 66 ff.

37. Personnavn + by. — K. Hald (note 35) sp. 383 og 385. — Samme: VS, 2. udg., s. 113.
38. Andetsteds mener man, at »Burgenda« repræsenterer navnets oprindelige form (Danmarks Stednavne 10, 1951, s. 1 ff.). For Halds opfattelse af navnet (VS, 2. udg., s. 238 og medd. note 27) taler gengivelsen af Norge ved både »Norþweg« og »Norþmanna land«, omend vel i dette tilfælde begge betegnelser er tænkelige fra Ottars side.
39. Medd. note 27. — Jfr. »heal« og »health« i: An Anglo-Saxon Dictionary, Bosworth, Northcote Toller, 1898. — Suppl., Northcote Toller, 1921.
40. K. Hald: De danske Stednavne paa -um, 1942, s. 46 f. og 111. — Skautrup Spr Hist I, 1944, s. 118. — W. Laur (note 10) s. 301 f. og 305.
41. W. Laur (note 14) s. 66.
42. K. Hald: VS, 2. udg., s. 103 f.
43. W. Laur (note 10) s. 252.
44. Valdemars Jordebog (ca. 1231) har »Ykærneburgh«, Egernborg, og 1270 kendes »Ekerenvordhe«, hvor endelsen er »furt«, vade-sted. Navnet er altså kun delvis dansk eller måske helt plattysk. I dansk litteratur skriver man i reglen Egernførde. Jfr. W. Laur (note 10) s. 323 og 331. — K. Hald: VS, 2. udg. s. 232.
45. W. Schlesinger og F. Petri (note 10 og 30). — A. H. Smith (note 36) s. 70 f.
46. Danevirkestudier s. 52 og 87. — R. Rosenbohm: Die Doppelsiedlung Schleswig-Hedeby. Jahrb Angeln 23, 1959, s. 30 ff. Rosenbohm går så vidt som til at antage, at der var både en nord-by og en syd-by, der begge havde dobbeltnavn og tilmed det samme dobbeltnavn: Slesvig-Hedeby!
47. Nachrichten, 1963, s. 77.
48. S. Müller: Vor Oldtid, 1897, s. 636 ff.
49. Haithabu, 1956, s. 89; 1963, s. 97.
50. A. Tratziger: Slesvici oppidi olim metropolis Cimbricae chersonesi topographia. E. J. v. Westphalen: Monumenta inedita . . . , III, 1743, s. 322 f. — Mejers kort i: C. Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und Holstein, 1652, tabula XIX.
51. Ulrich Petersens historische Nachricht von der berühmten Cimbrischen Landwehre, dem sogenannten Kohgraben und grossen Walle Dännewerk im Herzogthum Schleswig. Noodt Beyträge, 1756, VII, s. 576.
52. Da Atl VII, 1781, s. 550.
53. N. Outzen: Untersuchungen über die denkwürdigsten Alterthümer Schleswigs und des Dannewerks, 1826.
54. J. Worsaae i: Antislesvigholstenske Fragmenter, udg. Københavns Universitet 5, 1848, s. 31 f.
55. P. G. Thorsen: De med Jydske Lov beslægtede Stadsretter, 1855, s. 9 ff. — C. Lorenzen: Om det tidligere Folkesprog i Byen Slesvig. Annaler f. nord. Oldk. og Hist., 1859, s. 215 ff.

56. Smst. s. 218, note 1.
57. Se Aug. F. Schmidt: Præsten og Historikeren C. C. Lorenzen. SJy Årb, 1937, s. 111 ff.
58. Johs. Steenstrup: Danmarks Sydgrænse, 1900, s. 78 ff.
59. Smst. s. 87. — At-Tartuschi, se G. Jacob: Übersetzung der arabischen Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrh. Quellen z. Deutsch. Volksk. 1, 1927, s. 29. — Scheel, Paulsen nr. 226. — Jfr. A. Hægstad, Årb Old Hist, 1964, s. 84.
60. Årb Old Hist, 1900, s. 242.
61. Smst. s. 256.
62. F. Knorr: Schleswig und Haithabu. Schleswig-Holsteinischer Kunstkalender, 1924, s. 24 ff.
63. SJy Hist I, 1930-31, s. 249 ff.
64. V. la Cour: Danevirke og Kampene paa vor Sydgrænse, 1917, s. 114 ff. og 152 ff. — Jfr. Steenstrups reaktion, V. la Cour: To Livslinier, 1954, s. 130 f.
65. H. Jankuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene, 1937.
66. Jan Petersen: Vikingetidens smykker, 1928.
67. Congressus secundus archaeologorum Balticorum Rigae, 19.-23. VIII, 1930. Acta Univ. Latviensis philologorum et philosophorum ordinis series 1, suppl. 1, 1931, s. 217 ff. — G. Schwantes, Kieler Neueste Nachrichten, 1/11 og 4/11 1931.
68. O. Scheel: Die Wikinger, Aufbruch des Nordens, 1938, s. 128 og 275.
69. H. Jankuhn, Nachrichtenblatt f. Deutsche Vorzeit 8, 2, 1932, s. 30. — Samme, Die Heimat (Neumünster), 1933, s. 85.
70. W. Vogel: Handelsverkehr, Städtewesen und Staatenbildung in Nordeuropa im frühen Mittelalter. Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde (Berlin), 1931, s. 257 ff. — Samme: Wik-Orte und Wikinger. Hansische Geschichtsblätter, 1935, s. 5 ff.
71. Oversigt over den nordeuropæiske handels- og byforskning: P. Enemark, Jyske Samlinger N. R. V. 2, 1960, s. 121 ff.
72. Hertil havde for den senere middelalder Rörig henvist. F. Rörig: Die europäische Stadt, offentliggjort i W. Goetz: Propyläen-Weltgeschichte IV, 1932, s. 383. — Om planlægningen af Hedeby-udgravningerne, H. Jankuhn, Offa 1, 1936, s. 96 ff.
73. H. Jankuhn: Die Ausgrabungen in Haithabu 1937-39. Vorläufiger Grabungsbericht, 1943. — W. Hübener, Germania, 1952, s. 76 ff og 1953, s. 177 ff. — Samme, Archaeologia Geographica 2, 1951, s. 105 ff. — Offa 11, 1952, s. 115 ff. og 12, 1953, s. 87 ff.
74. W. Hübener: Die Keramik von Haithabu, 1959.
75. Johs. Brøndsted: Vikingerne, 1960, s. 146 f. — Brøndsted, 2. udg., III, 1960, s. 359 f. (smlg. 1. udg. III, 1940, s. 332 f.). — Th. Ramskou: Normannertiden. Politikens Danmarks Historie 2, 1962, s. 389 f. — Elisabeth Munksgaard i: Turistforeningen f. Danmarks årbog, 1961, s. 135 ff.
76. H. Jankuhn: Ergebnisse und Probleme der Haithabugrabungen 1930-39. Z Sch-H Gesch 73, 1949, s. 1 ff. — Om Hedeby's sidste tid ved noret, Haithabu, 1956, s. 236 ff.; 1963, s. 272 ff.

77. Danevirkestudier s. 50 ff.
78. Smst. s. 194 ff.
79. III, 1908=63, H. Jankuhn (note 65) s. 284. — Prof. Jankuhn (Göttingen) har venligst oplyst mig det nøjagtige fundsted.
80. 6, 1930=272. Smst. s. 284 f. — H. Jankuhn, IPEK, 1934, s. 110.
81. Jfr. ovenfor (note 80). — H. Jankuhn (note 14) s. 35. — Haithabu, 1956, s. 105; 1963, s. 134.
82. H. Jankuhn (note 65) s. 308. — Haithabu, 1937, s. 115. — H. Jankuhn (note 73) s. 176 ff. og 180.
83. Danevirkestudier s. 61.
84. H. Jankuhn (note 65) s. 296. — W. Hübener (note 74) s. 168.
85. W. Hübener (note 74) s. 34 f., 112 ff., 168 og 179 f.
86. Smst. s. 32 f., 110 ff., 168 og 179 f. — Jfr. F. Tischler, Germania, 1952, s. 194 ff.
87. Z Sch-H Gesch 73, 1949, s. 10.
88. Danevirkestudier s. 78 ff., især 86 f.
89. Haithabu, 1956, s. 208 ff. og 244; 1963, s. 242 ff. (håndværk). — Smst. 1956, s. 190 f.; 1963, s. 224 f. (møntprägning).
90. Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum III, 51, schol. 81, ed. Schmeidler, 1917, s. 195.
91. Danevirkestudier s. 85.
92. Adam af Bremen (note 90) I, 57, Schmeidler s. 56. — Scheel, Paulsen nr. 153. — Danevirkestudier s. 56 og 85.
93. Adam af Bremen (note 90) IV, 1, Schmeidler s. 227. — Scheel, Paulsen nr. 228. Smst. II, 35, Schmeidler s. 96. — Scheel, Paulsen nr. 169.
94. Danevirkestudier s. 55 med tilhørende anm. 34, s. 283.
95. P. G. Thorsen: De danske Runemindesmærker I, 1864, s. 169.
96. Danevirkestudier, s. 84.
97. Haithabu, 1956, s. 236 ff.; 1963, s. 272 ff.
98. Snorri Sturluson: Harald Hårdrådes saga c. 34. — F. Jónsson: Den norsk-islandske skjaldedigtning I, A (1912) s. 426. — Scheel, Paulsen nr. 205.
99. A. Kamphausen: Ursprung und frühe Gestalt des Schleswiger Domes. Z Sch-H Gesch 79, 1955, s. 127 ff. Imødegået af D. Ellger og Olaf Olsen, Årb Old Hist, 1960, s. 30 f. Jfr. Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig II (Ellger), der ventes udsendt i 1966. — E. Keyser: Städtegründungen und Städtebau in Nordwestdeutschland im Mittelalter, 1958, s. 97 ff. Imødegået af E. Petersen og W. Laur, Beitr Sch StGesch 5, 1960, s. 70 ff. og W. Laur, smst. 6, 1961, s. 37 ff. — R. Rosenbohm: Von Schleswigs Handel im Hochmittelalter. Smst. 3, 1958, s. 35. Samme (note 46). Herimod W. Laur, Jahrb Angeln 24, 1960, s. 163 ff.
100. E. Petersen: Das »unterirdische Schleswig«. Ist Schleswig älter als Haithabu? Schleswiger Nachrichten 12/12, 14/12 og 23/12 1956.
101. V. la Cour: Slesvigs gåde løst. Dagens Nyheder 4/1 1957. Imødegået af H. Jankuhn: Ist das Rätsel Schleswig gelöst? Flensburger Tageblatt 16/2 1957. — Jfr. A. Bantelmann: Ergebnisse einer

- Stadtkerngrabung in Schleswig. Beitr Sch StGesch 4, 1959, s. 3 ff. (med afbildning af alle vigtige fund). — K. Raddatz: Beobachtungen im Untergrund der Altstadt Schleswig. Smst. 5, 1960, s. 8 ff.
102. N. Åberg: Den historiska relationen mellan folkvandringstid och vendeltid, 1953, s. 84 ff. — H. Arbman: Stildrag i folkvandringstidens konst. Fornvännen, 1945, s. 88 ff. — O. Klindt-Jensen: Bornholm i folkevandringstiden, 1957, s. 142 ff.
103. Litt. om danske guldfund, Brøndsted III, 1960, s. 431 og 433. — Om mønter og andre Østersøegne: W. Knapke, Acta Arch XII, 1941, s. 79 ff. — J. Werner, Fornvännen, 1949, s. 257 ff. — O. Klindt-Jensen (note 102) s. 142 ff. — M. Steenberger: Öland under äldre järnåldern, 1933, s. 204 ff. — B. Nerman: Die Völkerwanderungszeit Gotlands, 1935, s. 128 ff. — Guldfund i Mälaramrådet: W. Holmqvist: Excavations at Helgö I, 1961, s. 31.
104. J. Werner (note 103) s. 279. — H. Jankuhn, Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. 40, 1953, s. 199 ff.
105. M. Steenberger (note 103) s. 112. — O. Klindt-Jensen (note 103) s. 147 ff. — Jfr. Gotland, M. Steenberger: Vallhagar, 1955, s. 1161 ff. — Om forholdet mellem skattefund og uroligheder, principielt set, M. Steenberger: Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit I, 1958, s. 307 ff.
106. P. Boeles: Friesland tot de elfde eeuw, 2. druk, 1951, s. 164 ff. — Oversigt, P. Enemark (note 71) s. 138.
107. K. Böhner: Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes I-II, 1958. — F. Tischler: Zur Datierung der frühmittelalterlichen Tonware aus Badorf, Landesk. Köln. Germania 30, 1952, s. 194 ff.
108. P. Hörter, F. Michels, J. Röder: Die Geschichte der Basaltindustrie von Mayen und Niedermendig I. Jahrb. f. Gesch. u. Kultur des Mittelrheins u. seiner Nachbargebieten 2/3, 1950/51, s. 1 ff. — J. Röder: Antike Steinbrüche in der Vordereifel. Neue Ausgrabungen in Deutschland, 1958, s. 268 ff.
109. Fra ca. 200 e. Kr. i Tofting (Ejdersted). A. Bantelmann: Tofting, eine vorgeschichtliche Warft an der Eidermündung, 1955, s. 70.
110. P. Boeles (note 106) s. 287 ff., især 296 ff. og 359 ff.
111. Greta Arwidsson: Vendelstile. Email und Glas im 7.-8. Jh. Valsgärdestudien I, 1942, s. 81 ff. og 119 ff. — Samme: Die Gräber von Valsgärde VI, 1942, s. 69 ff. — G. Ekholm: Orientalische Gläser in Skandinavien während der Kaiser- und frühen Merowingerzeit. Acta Arch 27, 1956, s. 35 ff.
112. W. Holmqvist (note 103), især s. 34.
113. N. Åberg: Vendeltida förbindelser med fastlandsgermanska och insulära kretsar. Fornvännen, 1948, s. 111 ff. — Samme (note 102). — T. D. Kendrick: Late Saxon and Viking Art, 1949. — R. L. S. Bruce-Mitford: The Sutton Hoo Ship-burial, appendix i: R. H. Hodgkin: A History of the Anglo-Saxons, 3. ed., II, 1952, s. 696 ff., især 719 ff. — P. Grierson: The Dating of the Sutton Hoo Coins. Antiquity XXVI, 1952, s. 83 ff. — C. Green: Sutton Hoo, 1963.

114. Ardre VIII. S. Lindqvist: Gotlands Bildsteine I, 1941, Taf. 139 f. og s. 49, 72 ff., 77 ff., 86 ff., 95 ff., 105, 107, 119 f., 122 og 125. — S. Bugge: Det oldnordiske Kvad om Vølund (Vølundar-kviða) og dets Forhold til engelske Sagn. Arkiv f. nord. filologi XXVI, s. 33 ff. — J. de Vries: Altnordische Literaturgeschichte, 1941-42, 2, § 30 ff. og 174.
115. Skind: Ottars beretning i Alfreds Orosius (note 32). — B. Schier: Wege und Formen des ältesten Pelzhandels in Europa. Archiv f. Pelzkunde I, 1951. — Slaver: Vita Rimberti c. 18, ed Waitz, 1884, s. 95 f. — Scheel, Paulsen nr. 115.
116. H. Jankuhn (note 104) s. 222 f. og 229. — Smlg. S. Bolin, Scandia 12, 1939, s. 181 ff., især 205 ff.
117. W. Holmqvist (note 103) s. 42 f. — Samme: Helgö, vårt lands äldsta järncentrum. Jernkontorets annaler 147, 1963, s. 905 ff. — O. Arrhenius: Die Grundlagen unserer älteren Eisenherstellung. Antikvariskt arkiv (Lund) 13, 1959. — Haithabu, 1956, s. 175 og 214 f.; 1963, s. 209 f. og 248 f. — Jfr. Kuml, 1963, s. 69; 1964, s. 62 ff.
118. Se note 2.
119. H. Preidel (note 2).
120. Haithabu, 1956, s. 124 f.; 1963, s. 156 f. — Også J. Brøndsted: Vikingerne, 1960, s. 23.
121. B. Almgren: Vikingatåg och vikingaskepp. Tor VIII, 1962, s. 186 ff. — Samme: Vikingatågens höjdpunkt och slut. Smst. IX, 1963, s. 215 ff.
122. O. Crumlin-Pedersen: Cog-Kogge-Kaag. Træk af en frisisk skibstypes historie. Handels- og Søfartsmuseets årbog, 1965, s. 81 ff.
123. Til Gokstadskibets udstyr fra ca. 900 hørte et telt og kogegrej. N. Nicolaysen: Langskibet fra Gokstad ved Sandefjord, 1882.
124. W. Vogel: Das Emporium Reric. Festschr. til H. Koht, 1933, s. 85 ff.
125. H. Matthiessen: Limfjorden, 3. opl., 1960, s. 39 ff.
126. H. Jankuhn (note 104) s. 206 og 208 ff. — K. Kersten, P. La Baume: Vorgeschichte der nordfriesischen Inseln, 1958, s. 85 f.
127. G. Galster, Nordisk Numismatisk Årsskrift, 1951, s. 28. — Oversigt over mønttypen (Madelinus) i P. Boeles (note 106) s. 302 ff.
128. Esenhugh (Amrum), gravhøj 25 (6148a) og 80 (6155a-b). Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum. (Type: J. P. 25).
129. Gesch Sch-H 3, 1957, s. 172 f. (Jankuhn). — Acta Arch XXI, 1950, s. 178 ff. (Ramskou). — Skalnastal (Amrum), Offa 12, 1953, s. 82 ff. (La Baume, til dels med anden datering). — Lindholm Høje (Ålborg), Acta Arch XXIV, 1953, s. 186 ff., især 188. — Smst. XXVI, 1955, s. 177 ff. (Ramskou).
130. Acta Arch XXIV, 1953, s. 154 f. (Becker). — Jfr. Acta Arch XXVI, 1955, s. 69 ff. (Ørsnes-Christensen).
131. H. J. Eggers: Der römische Import im freien Germanien, 1951, s. 67, Karte 6 og Klapptafel. — Jfr. Nord Kult XVIII, 1933, s. 5 (Schück). — Smlg. dog J. Balling: De romerske møntfund fra Jylland. Nord. Numismatisk Årsskr., 1962, s. 5 ff., især 70 ff.

132. N. Thomsen: Nye landsbyer. Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer, 1965, s. 9 ff.
133. Vita Anskarii c. 32, ed. Waitz, 1884, s. 63. — Scheel, Paulsen nr. 111.
134. Der har i en omfangsrig litteratur været arbejdet med sagnene, især af A. Olrik, G. Schütte, N. Lukman og Ad. Stender-Petersen.
135. Note 109.
136. H. Jankuhn (note 14) s. 31 f. og 143 f. — Samme (note 104) s. 215. — P. La Baume, Jahrb. des Nordfries. Ver. f. Heimatk. u. Heimatliebe 29, 1952/53, s. 116.
137. H. Jankuhn (note 14) s. 33 f. og 142 f. — Haithabu, 1963, Abb. 20, 21 og 22 a-b.
138. Allerede på dette grundlag sluttede H. Jankuhn sig til, at »en lille befolkningsgruppe stødte frem til Slien allerede i 700-tallet«. Haithabu, 1956, s. 219 og 221.
139. Dette afsnit bygger i alt væsentligt på offentliggjort materiale. H. Jankuhn: Ein neuentdecktes Gräberfeld bei Haithabu und seine historische Bedeutung. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 2, 1959 (Gandert-Festschrift) s. 61 ff. — Samme: Zur Fortführung der Ausgrabungen in Haithabu. Z Sch-H Gesch 87, 1962, s. 9 ff. — Samme, Nachrichten, 1963, s. 53 ff. — Haithabu, 1963, s. 102 ff. og 124 ff. — Jeg skylder professor Jankuhn (Göttingen) megen tak for at have fået adgang til originalmaterialet.
140. Jfr. J. Brauns: Lithurgisches Handlexicon, 1922, s. 218. — Samme: Der christliche Altar I, s. 417.
141. Plan: Haithabu, 1963, Abb. 35 (smlg. Abb. 24). — Tekst: smst. s. 105.
142. I den endelige materialepublikation må man dog vente en optælling ud fra klare og begrundede kriterier. En upræcis fremlægelse af materialet kan naturligvis ikke forsvares med en henvisning til Hedebyboernes unøjagtighed.
143. A. Zeki Validi Togan: Ibn Fadlan's Reisebericht. Abhandlungen f. die Kunde des Morgenlandes XXIV, 3, 1939, § 92. — Smlg. KultHist Leks III, 1958, sp. 433, 435 f. og 438 (gengangeri og forholdet sjæl/krop).
144. Haithabu, 1963, s. 106 og 129.
145. I et enkelt tilfælde lå en urne inden for en ringgrøft, og i et andet syntes en ringgrøft overlejret af en brandgrube og begge typer jordfæstegrave, men iagttagelsen var ikke sikker. Haithabu, 1963, s. 128.
146. Haithabu, 1963, Abb. 23 og 37; s. 129 og 132.
147. Jfr. H. Schledermann, Offa 21/22, 1964/65, s. 115. Ved en fejltagelse er gravens retning her angivet som NNW-SSØ; det skal være VNV-ØSØ, d. v. s. næsten parallelt med den velsagtens langt senere halvkredsvold (se sammenfatning).
148. »Monklembergen« (Før). R. Schindler, Offa 15, 1956, s. 121 ff., især 130. — Immingsted (NØ for Husum). Johanna Mestorf, Mittheilungen Anthr. Ver. Schlesw.-Holst., 1888, s. 15. — H. Jankuhn, Gesch Sch-H 3, 1957, s. 28 f. og 44 ff. — Muligvis også Krinkberg (Pöschendorf, Holsten), smst. s. 31 f. og 73 f.

149. Haithabu, 1963, s. 132.
150. Krigskancelliet, refererede sager 1754, 9. jan. nr. 12 med indlæg. Rigsarkivet, Kbh.
151. Inger Zachrisson, Tor VI, 1960, s. 207 ff. — Samme, Fornvænnen 59, 1964, s. 42 ff. — A. Oldeberg, smst. 58, 1963, s. 1 ff.
152. Dette især kendt fra grave i Birka. Agnes Geijer: Birka III. Die Textilfunde, 1938.
153. J. E. Forssander: Ireland-Oseberg. Meddelanden från Lunds Univ. Hist. Mus., 1943, s. 214 ff. — G. Haseloff: Zum Ursprung des nordischen Greiftierstils. Festschrift G. Schwantes, 1951, s. 202 ff.
154. S. Müller: Dyreornamentiken i Norden. Aarb Old Hist, 1880, s. 351 ff. — H. Schetelig: Osebergfunnet III, 1920, s. 257 ff. — Smlg. O. Klindt-Jensen, D. Wilson: Vikingetidens kunst, 1965.
155. B. Salin: Die altgermanische Thierornamentik, 1904; 2. Aufl., 1935, s. 271 ff. — Jfr. M. Malmer: Metodproblem inom järnålderns konsthistoria, 1963, s. 232 ff. — Kort oversigt over stiludviklingen, KultHist Leks III, 1958, sp. 406 ff.
156. Stævnene i stil III (H. Schetelig, note 154, s. 12 ff.), »tinglen« med gribedyr (smst. s. 19 f.) og »spånen« med begge stilarter blandet (smst. s. 20 f.).
157. Således for nylig M. Steenberger, Acta Arch XXXII, 1961, s. 94. Øvrige litteratur, se KultHist Leks III, 1958, sp. 410 f.
158. Grav 134, 1960 og 487, nr. 10, 1960. — Fundliste uden afbildninger offentliggjort af H. Jankuhn, Nachrichten, 1963, Anm. 35 og s. 80 f.
159. J. Petersen: Vikingetidens smykker, 1928, s. 15 f. og 118. — P. Paulsen har taget Petersens forsigtighed til indtægt for en usandsynlig formodning om, at typen er meget sen (900-tallet). P. Paulsen: Studien zur Wikingerkultur, 1933, s. 29.
160. B. Almgren: Bronsnycklar och djurornamentik, 1955, s. 69 ff. — Samme: Datering av vikingatida kulturföremål. KultHist Leks III, 1958, sp. 22 ff. — Kommentarer: Årb. Old Hist, 1957, s. 115 f. (Klindt-Jensen). — Medieval Archaeology 3, 1959, s. 112 ff. (Wilson). — Nachrichten, 1963, s. 63 (Jankuhn).
161. Grav 109, 1959; grav 159, 1960 og grav 182-185, 1960. — Jfr. note 158.
162. J. Petersen (note 159) s. 41. — Jfr. kombinationer, P. Paulsen (note 159) s. 91 f.
163. Grav 208, 1960. — Jfr. Nachrichten, 1963, s. 81.
164. Nachrichten, 1963, s. 61 og 65.
165. Fundsted 1, 1957, afbildet i H. Jankuhn (note 139, 1959) Taf. 21, 1. — H. Jankuhn, smst. s. 61 og 64. — Smlg. P. La Baume (note 136) s. 106 ff. og A. Bantelmann (note 109) s. 51 ff. Kort over udbredelsen i H. Jankuhn (note 14) s. 32 og Haithabu, 1963, s. 131.
166. H. Jankuhn (note 139, 1959) s. 61.
167. »Tating-kande« er Jankuhns forslag i stedet for »friserkande« eller »Birka-kande«. Offa 1, 1936, s. 127. — Jfr. W. Hübener (note 74) s. 133.

168. Fundsted 6, 1957. Udgraveren, G. Schäfers bemærkning. — Afbildet i H. Jankuhn (note 139, 1959) Taf. 21, 2.
169. Dagmar Selling: Problem kring vikingatida keramikkanor. Fornvännen, 1951, s. 275 ff., især 292. — Samme: Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik, 1955, s. 42 ff., især 55. — R. Schindler: Das wikingerzeitliche Hügelgräberfeld »Monklembergen« bei Süderden auf Föhr. Offa 15, 1956, s. 121 ff., især 123 f. og 131.
170. A. Liestøl, Acta Arch XXIV, 1953, s. 170. — D. Selling (note 169, 1955) s. 54 ff.
171. D. Ellmers: Zum Trinkgeschirr der Wikingerzeit. Offa 21/22, 1964/65, s. 21 ff.
172. Vita Anskarii c. 20, ed. Waitz, 1884, s. 44 f. — Jfr. Haithabu, 1956, s. 160 ff.; 1963, s. 194 ff.
173. Fundsted 23, 1957. H. Jankuhn (note 139, 1959) s. 61.
174. J. P. 15 (?) J. Petersen (note 159) s. 18 (800-tallets 1. halvdel). — P. Paulsen (note 159) s. 27 f. (800-tallets 3. fjerdedel). — At benytte kvarte århundreder som perioder må dog i hvert fald anses for betænkeligt, jfr. note 160.
175. Brøndsted III, 1960, s. 299; 306 og 330 ff. — Samme: Vikingerne, 1960, s. 247. — Smlg. samme: Danish Inhumation Graves of the Viking Age. Acta Arch VII, 1936, s. 81 ff. — Th. Ramskou: Viking Age Cremation Graves in Denmark. Smst. XXI, 1950, s. 137 ff.
176. J. Brøndsted (note 175, 1936) s. 217 f.
177. NS-grave kendes f. eks. fra Kyndby ved Issefjorden, Besser på Samsø og navnlig fra Bornholm. — M. Ørsnes-Christensen: Ein seeländischer Grabplatz aus dem 7.-8. Jh. n. Chr. Acta Arch XXVI, 1955, s. 69 ff., især 105 ff. — P. V. Glob i: Samsø, Danmarks Midtpunkt, red. B. Rasmussen, 1948, s. 33. — O. Klindt-Jensen (note 102) s. 44 ff.
178. H. Jankuhn (note 139, 1959) s. 65.
179. En nyere, sammenfattende behandling findes ikke, men følgende eksempler kan nævnes: K. Waller: Der Galgenberg bei Cuxhaven, 1938, s. 99, Abb. 2. — Samme: Friesische Gräberfelder an der Nordseeküste. Praehist. Zeitschr. XXVII, 1936, s. 227 ff. — Samme: Ein Gemischtgräberfeld bei Sievern. Hammaburg 4, 1953/55, s. 45 ff. — E. Grohne: Mahndorf, Frühgesch. d. Bremischen Raums, 1953, især s. 302 ff. — K. Marschalleck, Nachrichten aus Niedersachs. Urgesch. 30, 1961, s. 119 f. — A. Genrich: Der Friedhof Liebenau und seine Bedeutung für die Besiedlungs- u. Kulturgesch. d. Mittelwesergebietes. Die Kunde N. F. 11, 1960, s. 60 ff. — Samme, Nachrichten aus Niedersachs. Urgesch. 30, 1961, s. 47 ff. — Samme: Der gemischtbelegte Friedhof von Dörverden, Kr. Verden/Aller. Materialheft z. Ur- u. Frühgesch. Niedersachsens 1, 1963, s. 7 ff. — W. Wegewitz: Das spätsächsische Reihengräberfeld von Maschen im Kr. Harburg. Harburger Kreiskalender, 1960, s. 1 ff. — A. van Giffen, Derde en vierde Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek, 1918/19, s. 41 og 67. — Samme i: J. Poortman: Drente I, 1943, s. 397 ff.

180. J. Nenquin: La Nécropole de Furfooz, 1953, især s. 100 ff. — J. Werner: Zur Entstehung der Reihengraberzivilisation. *Archaeologia Geographica* I, 1950, s. 28. — K. Böhner, *Bonner Jahrb.* 149, 1949, s. 195. — Samme, *Rhein. Vierteljahrsblätter* 15/16, 1950/51, s. 32. — Samme (note 107). — R. Grenz: Ausgrabungen auf dem Unterstedter Karbarg, Kr. Rotenburg/Wümme, 1960, s. 28 ff.
181. *Capitulatio de partibus Saxoniae* c. 7. MGH Leges, sec. II, tom. I, nr. 26, s. 68. — Jfr. smst. c. 22 med forbud mod højtlæggelse af døde.
182. Jfr. de senere års fund af enkelte brandgrave o v e r VØ-grave. — A. Genrich (note 179, 1960) s. 60 ff. og samme (note 179, 1963) s. 7 ff.
183. Eksempler, se H. Schledermann, *Offa* 21/22, 1964/65, s. 106 f.
184. *Haithabu*, 1963, s. 128 og 130.
185. Jfr. VØ-grav (700-tallet) under forbindelsesvolden ved Bustrup (note 137).
186. Keramikmens datering, se flg. afsnit, »søndre boplads«.
187. Det ville i hvert fald være en velvillig påstand, at udviklingen fra frisisk og sachsisk område med en forsinkelse af en eller anden varighed gentog sig i Hedeby.
188. K. Raddatz: Bericht über die Probegrabung auf der Südsiedlung. *Offa* 21/22, 1964/65, s. 58 ff. — H. Jankuhn, *Nachrichten*, 1963, s. 66 ff. — *Haithabu*, 1963, s. 108 ff. — Udgravningslederen fra 1963, stud. phil. Steuer (Göttingen), har desuden venligst givet mig værdifulde oplysninger.
189. Hus 1, snit 2-23, 1962. *Offa*, 1964/65, s. 63 og 73.
190. K. Raddatz, *Offa*, 1964/65, s. 69.
191. Snit 1, 1962. — Smst. s. 61 og 73.
192. Snit 1, 1962. — Smst. s. 69 og Abb. 6, 9.
193. Smst. s. 70. — Om jernudvinding i Holsten, Slesvig og Jylland, se H. Hingst: Vor- und frühgeschichtliche Eisenverhüttung in Schleswig-Holstein. *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, 1958, s. 258 ff. — O. Voss: *Jernudvinding i Danmark i forhistorisk tid*. *Kuml*, 1962, s. 7 ff. — R. Thomsen: Forsøg på rekonstruktion af en fortidig jernudvindingsproces. *Kuml*, 1963, s. 60 ff.; 1964, s. 62 ff. (Her også analyseret jernbarrer fra Hedeby).
194. K. Raddatz, *Offa*, 1964/65, s. 70.
195. Smst.
196. Grav 1, 1962. Smst. s. 64.
197. G. Hatz: Münzfunde aus *Haithabu* 1962. *Offa* 21/22, 1964/65, s. 76 f. — *Haithabu*, 1963, s. 147. — Jfr. P. Hauberg: *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark*. *Vidensk. Selsk. Skrifter*, 6. Rk. V, 1900, s. 189 (nr. 1).
198. O. Almgren i: *Studier tilägnade O. Montelius*, 1903, s. 89. — H. Schetelig: *Vestlandske graver fra Jernalderen*, 1912, s. 68. — *Brøndsted III*, 1960, s. 189 f.
199. *Haithabu*, 1963, s. 103 f.
200. *KultHist* Leks III, 1958, sp. 444 og V, 1960, sp. 252 ff., især 254. — Jfr. også den skik at lægge hasselkæppe ned til den døde. *Skalk*, 1965: 4, s. 13 ff.

201. Offa 21/22, 1964/65, s. 64. — Desuden efter venlig medd. fra hr. Steuer.
202. Smst. s. 67 og Abb. 6, 2-4-5-7-8-13.
203. K. Kersten, P. La Baume (note 126) Taf. 116, 6; 117, 14. — Hammaburg 4, 1953/55, Taf. XIII-XIX (Grav 32, Sievern, Kr. Lehe). — E. Grohne (note 179) s. 329, Abb. 92b (Arbergen). — Prähist. Zeitschr. XXXVII, 1/2, 1959, Taf. 2, 13 (Hessens ved Wilhelmshafen). — Dateringen smst. s. 41 f. og 57 f.
204. Germania 32, 1954, s. 189 ff., Abb. 9, 5 (Warrendorf, Westfalen). — H. Hofmeister: Urholstein, 1932, s. 60 f., Abb. 24 f. (Kaaksburg, Holsten). — Desuden eventuelt Acta Arch XXIV, 1953, fig. 8, s. 194 (Lindholm Høje).
205. Le Gentilhomme, grupe VI (Revue Numismatique, 1938, s. 35). — BMC, type 31 (Keary, Poole: A Catalogue of English Coins in the British Museum. Anglo-Saxon Series 1, 1887, s. 16). — Hedeby-sceatta, se G. Hatz (note 197) s. 74 ff. (nr. 1).
206. Henvisninger, se G. Hatz (note 197) s. 75.
207. Fundliste: Nachrichten, 1963, s. 79 f.
208. P. Boeles (note 106) s. 525 og 527.
209. P. V. Hill: Saxon Sceattas and their Problems. British Numismatic Journal 26, 1949-51 (1952) s. 129 ff., især s. 144 og 147. — P. Boeles (note 106) s. 380.
210. P. Le Gentilhomme (note 205) s. 35 f. og 48. — P. V. Hill: The Animal, »Anglo-merovingian« and Miscellaneous Series of Anglo-Saxon Sceattas. British Numismatic Journal 27, 1952-54 (1955) s. 22 og 34. — P. Boeles (note 209). — N. L. Rasmusson har dog 700-tallets slutning som sidste del af prægningstiden. KultHist Leks I, 1956, sp. 589 ff.
211. E. Nöbbe: Der karolingische Münzschatz vom Krinkberg. Festschr. z. Hundertjahrfeier d. Mus. vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel, 1936, s. 136 ff., især 158 f. — P. La Baume: Ein münzdatierter Grabfund der Merowingerzeit. Offa 10, 1952, s. 46 ff.
212. S. Lindqvist: Birkamynten. Fornvännen, 1926, s. 307 ff., især 317 ff.
213. P. Boeles (note 106) s. 380. — H. Jankuhn (note 104) s. 211, Anm. 77. — Jfr. dog Haithabu, 1956, s. 192; 1963, s. 226.
214. G. Galster: Fremmed indflydelse på Danmarks møntvæsen i middelalderen. Fra Nationalmuseets arbejdsmark, 1957, s. 17.
215. Brita Malmer begrunder udførligt sin anskuelse i disputatsen »Studier i nordisk mynthistoria före år 1000«. Acta Archaeologica Lundensia, Ser. in 8°, der udkommer i løbet af 1966. — Hun har udsendt foreløbige meddelelser i: Dona Numismatica, Walter Hävernack zum 23. Jan. 1965 dargebracht, 1965, s. 55 ff. — Nord. Numismat. Unions Medlemsbl., 1965, s. 76 f. — Numismatiska meddelanden XXX, 1965, s. 39 ff. — Fornvännen 60, 1965, s. 97 ff. — Jeg skylder fil. dr. Brita Malmer megen tak for tiladelse til at benytte en brevlig meddelelse af 12. 1. 1966.
216. Ved begyndende udmøntning i økonomisk primitive områder er tilbagespring til ældre mønttyper velkendte, jfr. efterligninger af

- romerske solidi i 700- og 800-tallets England. (G. Galster, Årb. Old Hist, 1962, s. 13 og 18). At én gang antagne mønter også kan udmøntes meget længe i sådanne områder har man flere eksempler på; det berømteste er 1700-tallets østrigske Maria-Theresiadaler, der selv i vore dage udmøntes i Ætiopien.
217. G. Hatz (note 197) s. 75 f.
218. K. Raddatz, *Offa* 21/22, 1964/65, s. 67 og 72. — *Nachrichten*, 1963, s. 66.
219. Der er ikke her tale om en cirkelslutning. Ved hjælp af keramik og grøntyper afgrænses tidsintervallet groft, og forbindelsen til Frisland påvises. Dernæst anvendes scattæen til en finere datering. Om den teoretiske begrundelse for lignende »helhedsslutninger« inden for historieforskningen, se P. Renvall, *Historie. Jyske Samlinger N. R. VII*, 1, 1966, s. 50 ff.
220. T. Capelle: *Die Ausgrabungen im Innern des Halbkreiswalles* [1962]. *Offa* 21/22, 1964/65, s. 50 ff. — K. Schietzel: *Neue Ausgrabungen in Haithabu* [1963/64]. *Prähistorische Zeitschr.* XLIII, 1965. — Desuden har dr. Schietzel (Slesvig) venligst givet mig værdifulde oplysninger.
221. *Fl. A*, 1962. T. Capelle (note 220) s. 51.
222. Jfr. K. Schietzel (note 220).
223. H. Jankuhn går i ret høj grad ind for erhvervsmæssigt håndværk. *Haithabu*, 1956, s. 208 ff.; 1963, s. 242 ff. — H. Preidel (note 2) s. 15 ff. forholder sig stærkt kritisk.
224. T. Capelle (note 220) s. 51.
225. Spørgsmålet om den datidige vandstand i Haddeby Nor — og dermed til dels grundvandstand i Hedeby — er endnu ikke fyldestgørende besvaret. Den har været lavere, men hvor meget kan ikke siges med bestemthed. Jfr. arbejder af Köster, Dittmer og Bantelmann i: *Die Küste. Archiv f. Forschung u. Technik an der Nord- u. Ostsee* 8, 1960. — R. Köster i: *Meyniana* 11, 1961, s. 23 ff. — Om boringer ved Haddeby Nor i 1961, H. Jankuhn, *Z. Sch-H. Gesch.* 87, 1962, s. 22.
226. *Cartularium Saxonicum*, ed. Birch, 1885-93, I s. 519 og II, s. 134. Om senere danske forhold, H. Matthiessen, *Nord Kult* XVIII, 1933, s. 59.
227. I de otte grave er indbefattet graven i nærheden af kammergravene, se s. 16 og note 80. — H. Jankuhn vil datere nogle af smykkerne til tiden mellem 810 og 840 (*Haithabu*, 1956, s. 105; 1963, s. 134), altså en stramning af J. Petersens dateringer, som Jankuhn ellers anvender. Ifølge Petersen er det 1. halvdel af 800-tallet (note 66), hvilket i nærværende arbejde er modificeret til 800-tallet som helhed. Jfr. s. 16, s. 31 og note 160.
228. *Haithabu*, 1956, s. 105; 1963, s. 134.
229. *Haithabu*, 1956, s. 109 (Abb. 25), jfr. plan Abb. 18; 1963, s. 139 (Abb. 39).
230. *Haithabu*, 1963, s. 134.
231. Johs. v. Schröder: *Geschichte u. Beschreibung d. Stadt Schleswig*, 1827, s. 387, Anm. 208.

232. Schleswig-Holsteinisch-Lauenburgische Provinzialberichte, 1830, s. 347 (verspätete Mittheilung).
233. Dr. Clausen, jfr. Johanna Mestorf, Archiv f. Anthrop. u. Geologie Schleswig-Holsteins IV, 2, 1903, s. 143 f.
234. Antiquariske Annaler IV, 1827, s. 443 f.
235. Nationalmuseet, MXCIX, T 389. Afbildet i SJy Hist I, 1930-31, fig. 120, s. 256 i midten. — Jfr. dog Johanna Mestorf (note 233), der mener, at de omtalte smykker er forsvundet.
236. H. Jankuhn, fundrapport af 21. 8. 1953. Abt. f. Wikingerforsch. des Schleswig-Holsteinischen Landesmus. — Haithabu, 1956, s. 94; 1963, s. 101. — Z Sch-H Gesch 87, 1962, s. 12 og 19.
237. Lag 12, bæk III. H. Jankuhn (note 73) s. 61 f. — Møntprægning: Haithabu, 1956, s. 190 f.; 1963, s. 224. G. Hatz (note 197) s. 76 f. Jfr. note 215. — Håndværk: Haithabu, 1956, s. 208 ff. og 244; 1963, s. 242 ff. og 280. Jfr. dog note 223.
238. Vita Anskarii c. 24, ed. Waitz, 1884, s. 52 f. — Scheel, Paulsen nr. 105.
239. Ca. 900: Haithabu, 1956, s. 76 og 116; 1963, s. 84 og 147 f. Danevirkestudier s. 213 ff. — Ca. 950: W. Hübener (note 74) s. 179 ff.
240. Se note 76 og 78.
241. Også K. Schietzel (note 220) har foreløbig antydnet en forbindelse mellem den centrale boplads og kong Godfred.
242. Jfr. W. Laur (note 99, 1961) s. 50.
243. H. Schledermann, Offa 21/22, 1964/65, s. 112 ff.

KILDEHENVISNINGER FOR ILLUSTRATIONER

Fig. 1-2. Forf. tegning.

Fig. 3. *Øverst*: Grav 6, 1930=272. Tegning af M. Holst, IPEK, 1934, Taf. 45, 3. — *Nederst*: Foto, Brøndsted, 2. udg. III, 1960, s. 378, a. — Forf. tegning.

Fig. 4. 1. Hedeby, 1963. Foto, D. Tempel. — 2. Rekonstruktion, H. Jankuhn (note 65) s. 298. — 3. Foto, H. Jankuhn (note 73) Taf. 6, a.

Fig. 5. Foto, H. Jankuhn: Haithabu, 1938, s. 137.

Fig. 6. H. Jankuhn: Haithabu, 1963, s. 111 med enkelte ændringer efter oplysninger fra K. Schietzel og egne undersøgelser.

Fig. 7. H. Jankuhn: Haithabu, 1963, s. 127.

Fig. 8. Birka, grav 597, f. H. Jankuhn: a. a., s. 195 (efter D. Selling).

Fig. 9. Hus 1, 1962, K. Raddatz (note 188) s. 62.

Fig. 10. Potte, Fl. C₁-D: 6,13 m. o. NN. -Ø: 97,55 m. -S: 343,6 m. — Forf. foto.

Fig. 11. *Øverst*: Mønt fra grav 508, Birka. — B. Malmer, Numism. medd. XXX, 1965, s. 41 (ATA foto). — *Nederst*: Mønt fra Hallum, Holland. — P. Boeles (note 106) Pl. XLVIII, 13.

Fig. 12. Tegning, K. Schietzel (1965), Abt. f. Wikingerforsch. d. Schlesw.-Holst. Landesmus. (Slesvig).

Fig. 13-17. Fotos fra ovennævnte felt, 1963/64, optaget af samme institution.

Fra en kniplerskes ugebog

Af *Ebba Busch.*

I flere af landets arkiver findes et omfattende materiale, der på forskellig vis belyser Tønderkniplings-industrien. Det er derimod sjældnere at finde arkivalier, som beretter om en enkelt kniplerskes liv og arbejdsmetode. Fra de mere end 200 år, industrien bestod, haves så godt som kun de skønne kniplinger som tavse vidnesbyrd om tusindvis af flittige hænders arbejde. Om den store skare af anonyme kvinder, kniplerskerne, vides der kun lidt. Ved et rent tilfælde er det imidlertid lykkedes at kunne belyse et par arbejdsår hos en professionel kniplerske.

Haderslev Amts Museum besidder et knipleskrin af den sædvanlige tønderiske form (fig. 1) bestående af et træskrin med skråpude, stoppet med enghø og beklædt med blårlærred, der langs kanterne holdes fast af en læderstrimmel med messingsøm.¹ Skrinet er malet mørkegrønt med buer af hvidt, kantet med rødt, ligesom alle kanter og lister er rødmalet. På klappen på skrinets bagside findes årstallet 1:7:9:1 under initialerne K:P:A:D. Midt på skrinet er et pergaments prikbrev fastnaglet under en hærske af spinkle, små messingknappenåle, der var i færd med at forme en påbegyndt knipling, hvis tråde er beskyttet mod slid fra prikbrevets nubrede overflade af en smal trådbeskytter, tildannet af en vidje. På hver side af prikbrevet er forankret to rektangulære »sidebreve« af læder med huller til indstikning af stilsene, de lange nåle, der holder de ledige kniplestokke i ave. To sådanne stilse af messing med trekløverformet hoved findes som tilbehør til skrinet. »Skræwlet«, det rektangulære læderstykke, der beskytter skrinets betræk mod slid fra de livligt dansende kniplestokke under arbejdet, er her dekoreret langs kanten med et lille indstemplet motiv i form af et bølget bånd med små stjerner og større rosetter. Den gængse nålepude er erstattet af lapper af forskelligt farvet

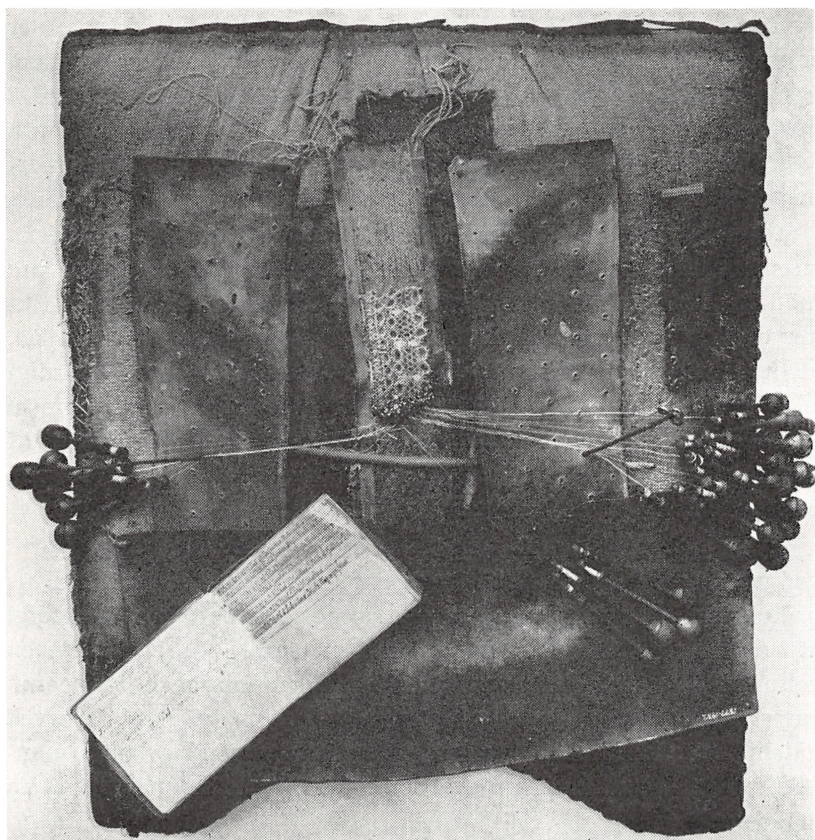

Fig. 1. Kniplerskrin fra Gøtterup med opslagen ugebog.

tøj, som blev udskiftet, når de blev for lasede. Foroven tilhøjre på skråpuden er indstukket, tæt ved sidebrevet, et lille redskab, bestående af en nål med skaft af groft forarbejdet træ. På grund af sin lidenhed har den været uegnet som priksyl til fremstilling af prikbreve. Sådanne redskaber, der af og til findes i skufferne på kniplerskrinene, har uden tvivl været brugt til udredning af spegede tråde, noget der let fandt sted, især efter en »opflytning«.

Kun en del af det oprindelige antal knipestokke er bevaret. De lå i en af de to skuffer, som findes på skrinets langsider. Nogle af disse stokke er af drejet træ og afviger i form fra den alminde-

lig kendte tønderske ved at have en ægformet dop, en type, der er meget udbredt inden for kniplingscentrene i Flandern, og som også er fundet på plads på knipleskrin fra Tønderegnet, opsat med kniplinger fra slutningen af 1700 tallet.² Da det her omhandlede skrin fra Haderslev Museum kan dateres til 1791, er det meget muligt, at stokke af denne form kan tilskrives samme dato.

Nogen skønhedsåbenbaring er dette skrin ikke, betrækket er laset og meget fedtet, især over den indbugning, som vendte ind mod kniplersken, når hun arbejdede. Stopningen af enghø stikker ud her og der, knap mangler på skuffe og klap, alt tyder på, at det er et gammelt skrin, der er blevet brugt længe og ihærdigt af en yderst sparsommelig person, som kviede sig ved at ofre et nyt betræk endside at anskaffe sig en rigtig nålepude. Intet af tilbehøret er der kælet for, hverken stokke eller stilse har de små perlepyrdelser, som ofte træffes på 1800 tallets kniplotilbehør.

Også prikrevet, det mønster efter hvilket kniplingen tager form ved hjælp af indstikning af knappenålene, er uhyre slidt. En afprikning af mønstret på papir viste da også, at det var nødvendigt at »rette mønstret op«, dersom man nu skulle kunne kniple en velformet knipling derefter. Metervis af den samme knipling må være vokset frem under de ideligt flyttede knappenåle, hvorved nålehullerne stedse forgrovedes, og en udpræget skævhed i mønstret opstod, som kun en meget habil kniplerske kunne vide at få afværget.

Kniplingen, hvoraf der nu kun er en stump tilbage (se fig. 1) har følgende karakter: den er 0,035 m bred med bred, tvedelt tunge med »omkast« (picots) og har en rapport (d. v. s. det mønster der gentages) på 0,019 m. Til fremstillingen af denne knipling har der været anvendt 27 par stokke og 7 storstokke til konurtråden eller følgetråden, der forlenede mønstret med dybdevirkning. Bunden er tyll, og motivet er meget enkelt, nærmest geometriseret, bestående af en række tætstillede cirkler opbygget af 4 huller og 2 lærredspletter om centrum af rosenbund. Derover findes i kanten modsat tungen 1 hulrække med små treflignede vifter. Kniplingen tilhører den gruppe, der betegnes Lille kniplinger efter det store kniplingscentrum i Nordfrankrig. Disse typer tilhører 1800 tallet, og den stærkt geometriserede form er den sidste udløber af denne kniplingstype. En knipling magen til den på skrinet

findes bl. a. på et lin fra Nordsjælland.³ En varieret form, med en lille lærredsplet på cirkelens rosenbund, er mere udbredt her i landet og forekommer på en halv snes hovedtøjsdele, hovedsagelig fra Lolland-Falster og Møn. Begge varianter figurerer ydermere i en kniplingshandlers mønsterprøvebog fra 1885, der har tilhørt kniplingshandler Hans Hansen, Ballum.⁴

Da prik brevet har 11 rapporter, har det ved starten været muligt for kniplersken at kniple 11 takker (tunger), før hun skulle »flytte op« (omsætte), et noget omstændeligt arbejde, som krævede indpakning af hele raden af stokke for at forhindre en eventuel infiltring af de fine tråde, dernæst en forsigtig udtagning af alle nålene, således at knipling og stokke kunne løftes op, hvorved den på prik brevet nederst kniplede tunge kom til at dække den øverste, i hvilken nålene atter fæstnedes, så der nu kunne fortsættes, indtil en ny opflytning måtte foretages efter 10 rapporter.

Kniplerskrinet indlemmedes i Haderslev Amts Museum i tiden mellem 1898 og 1905 og opgives at stamme fra en gammel kone i Gøtterup, Tislund sogn, Haderslev amt. Ifølge skik og brug på knipleegnen gik et skrin ofte i arv fra generation til generation, og i tidens løb blev det undertiden pudset op i form af overmaling, således at den første ejers initialer gik tabt. Det er således sjældent at finde et skrin med initialer og årstal fra 1700 tallet og en stor sjældenhed at kunne få så gode oplysninger, som findes om dette skrin fra Haderslev Museum.

I en af de små sideskuffer lå nedkrammet en lille uanseelig bog, der ved første øjekast ikke bød på synderligt af interesse, gennemsyret som den var af fedtstof, der gjorde det umuligt at læse, hvad der stod prentet på de små sider med gnidret, gotisk skrift, men holdt op mod lyset fangede enkelte ord som »Tak« og »Alen« øjet, og det var nok til, at den blev indsendt til konservering på Nationalmuseet, hvor et hurtigt skønhedsbad i petroleum sæther bragte bogen tilbage til sin oprindelige skikkelse.

Det er et lille hjemmelavet hæfte, der måler 0,09 m × 0,11 m, med omslag af karduspapir. Siderne er linieret med blyant med 10-13 linier, som oftest lidt på sned, og det er pudsigt at se, at fingeren engang imellem er kommet i vejen for linealen, så linien slår en bugt. På nogle af de første sider har kniplersken allernederst på den højre halvside prentet sit fulde navn og datoen for

den sidst indførte optælling af takkerne. Som det tit sker for gamle folk, er hun løbet lidt sur i årets måneder, idet hun på side 3 skrev 4. april i stedet for 4. maj, som det skulle have været.

På titelbladet står prentet med blæk (uden indstregede linier): »Denne bog tilhører Berthe Marie Alexandersen 1894. Nu er der sidst indskreven i æ ug Bog 1228 A1 17 Tak 29. September 19. Sønda[g] efter Trinitatis«.

Før bogen udleverer sin hemmelighed, var det passende at præsentere bemeldte Berthe Marie Alexandersen. Dette gøres ved et kik i kirkebogen for Tislund kirke,⁵ hvorved det erfares, at hun døde den 27. juli 1899, blev begravet den 31. samme måned efter ligtale i kirken og velsignelse ved graven. Det kan endvidere oplyses,⁶ at hun blev født i Østerlinnet den 18. februar 1819 og døbt dagen efter, at hun var datter af gårdmand Nis Sørensen og hustru Anna Cathrine Andersdatter. Familien flyttede omkring nytår 1829-30 til Gøtterup,⁷ hvor Berthe Marie Sørensen blev konfirmeret i 1835, efter at have fået den fornødne kundskab i de befalede lærebøger og med stempel af »at have opført sig sømmeligt«.⁸ Her i Gøtterup fandt hun sig en mand, Hans Alexandersen, som hun blev viet til den 22. februar 1840.⁹ Han var hufner (boelsmand eller mindre gårdmand). Ham blev hun enke efter den 25. nov. 1885, hvor han døde i sit 81. år, og hun sad på aftægt efter ham i Gøtterup. Berthe Maries far, Nis Sørensen, var første gang gift med Birthe Marie Thomsen, og det er således muligt, at vor Berthe Marie er opkaldt efter sin fars første kone. Skrinet kan Berthe Marie ikke have arvet efter sin farmoder, som hed Marie Nisdatter, det passer ikke med initialerne K. P. A. D. Der er større sandsynlighed for, at skrinet stammer fra moderen, Anna Cathrine Andersdatter. Hun blev den 14. dec. 1777 døbt i Nustrup kirke som barn af gårdmand Anders Petersen og Bodil Andersen af Grøngård og fik navnet Cathrine.¹⁰ K. P. A. D. skal da tydes som Kathrine Peter Anders datter, altså en kombination af hendes og faderens navne. Hun har fået skrinet i 1791, da hun var ca. 14 år gammel. Om hun har overladt skrinet til datteren Berthe Marie før sin død i marts 1855, må stå hen.¹¹

Den lille bog rummer foruden titelbladet 11 dobbeltsider, hvoraf der her gengives side 4 (fig. 2), den side, hvor skriften står klarest. Linierne på venstre halvside begynder med en række tal, 7 ialt,

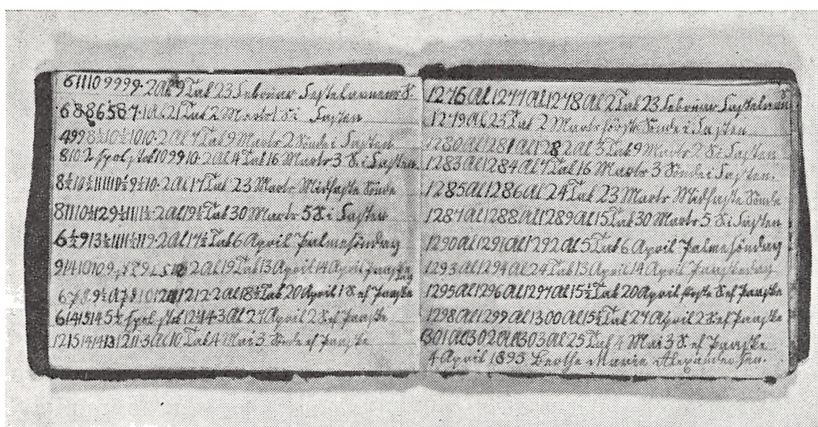

Fig. 2. Ugebogens p. 4.

afsluttet med en prik. De har først været indført med blyant og er så senere trukket op med blæk, noget der sikkert er sket søndag morgen, når Berthe Marie gjorde ugens regnskab op, før hun tog fat på den dags kniplerarbejde. På den tid var der en vis højtidelighed forbundet med brugen af pen og blæk, og det var passende, at det skete en søndag. Hvert tal dækker en dags udført arbejde i form af takker (i dette tilfælde uden tvivl en hel tunge). Således har Berthe Marie i ugen fra 17. febr. — 23. febr. 1895 om søndagen kniplet 6 takker, næsten fordoblet antallet (til 11) om mandagen, om tirsdagen gået ned til 10 for derefter at præstere den samme ydelse, 9 takker, resten af ugen. Herpå følger i bogen følgende indførelse: 2 Al. 9 Tak 23. febr. fastelavns s. [søndag]. Disse tal betegner en sammentælling af de foregående tal, omsat til alen efter reglen, at 1 alen er det samme som 27 takker. Omhyggeligt er det angivet, hvilken søndag i kirkeåret det er. Helligdagene er i det hele taget ofte markeret i form af forkortelser. Således skrives for eks. skærtorsdag som sk T og CH dækker Kristihimmelfartsdag.

Overfor, på sidens højre halvdel, fortsætter de indstregede linier med et antal angivelser i alen, i dette tilfælde på side 4 med: 1276 Al 1277 Al 1278 Al samt 2 Tak, som hun har til rest. Hver af disse linier ender igen med datoangivelse, samt hvilken dag det er i kirkeåret.

På titelbladet anførte Berthe Marie, at hun i den sidste, nu forsvundne ugebog, var nået til 1228 alen 17 takker den 29. september, 19. søndag efter trinitatis. Denne ugebog strækker sig fra den 30. september 1894 til den 8. februar 1897, med omhyggelige indførelser for hver dags arbejdsydelse. Gennem 2 år og 4 måneder kan man så at sige kigge over skulderen på den gamle kniplerske og følge hendes arbejde, hvis rytme er afstemt efter ugens dage og årstidens skiften fra mørke til lyse dage. Da Berthe Marie fødtes den 18. februar 1819, har hun været i sit 76. år, da hun begyndte på ugebogen i september 1894, og indførelserne ophørte nogle få dage, før hun fyldte 78 år. I løbet af denne tid har den gamle kvinde kniplet godt og vel 400 alen af den samme knipling. Da ugebogen slutter den 8. febr. 1897, har hun nået at kniple 1623 alen 12 tak, d.v.s. 1019 m, en imponerende længde på mere end 1 km. Hun dør 2 år og 5 mdr. efter, at ugebogen er afbrudt. Det er ikke godt at vide, om hun overhovedet rørte knipleskrinet efter den 8. febr., man må gå ud fra, at hun er blevet så svagelig og aflægs, at hun hverken kunne indføre i ugebogen eller endsige tage fat på kniplestokkene. Nogle kniplersker har kunnet holde til de halvfems år; de blev ved, til synet svigtede, og til hænderne ry-stede for meget til at kunne sætte nålene i de fine huller.

Berthe Marie blev som nævnt enke den 25. nov. 1885, 11 år før bogen sluttede. Hvis hun har holdt den samme gennemsnitshastighed hele tiden som den, der kan erkendes gennem de mere end 2 år, ugebogen spænder over, har hun arbejdet ca. $9\frac{2}{3}$ år på denne ene knipling; hvis hastigheden har været som den, hun har holdt i det første år, bogen er ført, har hun arbejdet 10 år på den. Der er meget, der taler for, at det er en knipling, hun har sat op kort efter mandens død for som aftægtskone at tjene en smule ekstra til livets ophold, vel også for at fylde det tomrum, som uvilkaarligt opstår, når en kvinde, der før har haft hænderne fulde af alskens gøremål, pludselig har al for megen tid til sin rådighed. Hun er da faldet tilbage til sit gamle håndværk, knipleriet, som hun blev oplært i i tiden før sit giftermål. Mand og børn tog al hendes tid, og først da hun blev ene, tog hun slægtens gamle knipleskrin frem. Skrinet har, som tidligere påvist, sikkert været hendes mors. I dennes tid var der talrige professionelle kniplersker vesten for Haderslev, der forsynede de derboende kniplingskræmmere med

kniplinger. På Berthe Maries tid var industrien helt uddød på den egn, og kun nogle få kniplingshandlere holdt endnu skansen på Vesteregnet. Hvem Berthe har afsat sine kniplinger til, og hvor tit hun fik »skåret af«, samt hvor stor hendes fortjeneste var, melder den lille ugebog intet om. Det har heller ikke været muligt at spore hendes navn i listerne over den faste stab af kniplersker, som knipledte for den sidste af Tønderindustriens store kniplingshandlere, Ditlev Hansen, Møgeltønder, som døde først i 1900 tallet. Om Berthe Marie har afsat sine kniplinger til Hans Hansen i Ballum, som førte det mønster i sin mønsterprøvebog, foreligger der intet sikkert om. Det kan kun siges, at mønstret figurerede deri sammen med andre, der var gængse i 1885.

Indtegnes Berthe Maries arbejdsydelser på en kurve, er det interessant at se, at der det første år 1894—1895 er en stor sammenhæng mellem produktion og dagens længde, idet den største produktion findes i sommermånederne. Maximal produktion findes i begge år i juli måned, hvor hun een dag når op på 18 takker, d.v.s. ca. 42 cm, en beundringsværdig længde, og det til trods for, at hun har måtte »flytte op« 2 gange. Hun har uden tvivl kniplet så længe, der overhovedet var lys nok til at se.

Sammenlignes hendes arbejdsydelser i de to fulde år, regnskabet dækker, er det værd at bemærke, at hendes produktion stiger stærkt i det andet år, hvilket er så meget desto mere interessant, som det er vinterproduktionen, der tiltager. Dette skyldes muligvis, at hun har erhvervet en bedre lyskilde, måske i form af en petroleumslampe, en belysning som først vandt indpas i Sønderjylland sidst i århundredet.

Meget kan aflæses af denne arbejdskurve, f. eks. at hendes produktion det første år er nedsat på søn- og helligdage. På de samme dage i det andet år er arbejdsydelsen jævnt det samme som på søgnedage. Skyldes det måske, at hun var en flittig kirkegænger det første år, men senere er blevet så aflægs eller dårlig til bens, at kirkegangen har måttet indstilles? Forskelligt synes at tyde på, at det er gået jævnt nedad med helbredet, visse sløjhedsperioder manifesterer sig gennem en faldende produktion samt fejl i regnskabsføringen. Den sidstnævnte vil blive gennemgået ud fra et rent regnemæssigt synspunkt i den følgende artikel. Hendes skrift er på den sidste side rystende; helt patetisk er det nul, hun

har indført nogle få dage, før bogen afbrydes. Meget mod sin vilje må hun have prentet dette nul, men ærlig var hun, og det skulle med, for hun kniplede hver dag, og regnskabet blev ført med vedholdenhed hver dag, så længe hun kunne.

Spoling angives samvittighedsfuldt gennem 1894 og 1895, men findes kun anført et par gange i 1896, for til sidst slet ikke at noteres. Det betegnes som »spol stok« lige efter, at dagens antal af kniplede takker er indført på dobbeltsidens venstre regnskabs linie (jfr. fig. 2 linie 4). På tabellen er anført på hvilke dage, der er spolet, og på hvilke ugedage det fandt sted, endvidere dagens udbytte af kniplede takker, samt hvor mange alen der er kniplet mellem hver spoling. Det fremgår heraf, at der har været størst behov for spoling i den lyse tid, hvor arbejdsydelsen i form af takker naturligvis var højest; således spoles der godt og vel en gang om måneden i denne tid, hvorimod spoling har kunnet indskrænkes til hver anden måned i de mørkere måneder i det første arbejdsår 1894—95. Det andet år viser derimod spoling både i november og december, hvilket hænger sammen med det tidligere anførte forhold, at arbejdsydelsen var steget betydeligt, muligvis på grund af en forbedret lyskilde. Det store alental for eks. mellem 27. juli og 5. oktober 1895 og 7. december 1895 og 30. maj, tyder på nogle ikke indførte spolinger. En af dem kunne have fundet sted den 1. februar 1896, hvor arbejdsydelsen var meget lille, kun 4 takker. Det udførte arbejde mellem hver spoling ligger mellem 13 og 25 alen.

Spoletabel

1894	6. okt.	ugens	2. dag	÷	takker		
	17. nov.	ugens	5. dag	8	takker	kniplet	25 alen
1895	19. jan.	ugens	6. dag	3 ¹ / ₂	takker	kniplet	20 alen
	16. marts	ugens	3. dag	2	takker	kniplet	18 alen
	27. april	ugens	5. dag	5 ¹ / ₂	takker	kniplet	15 alen
	25. maj	ugens	7. dag	8	takker	kniplet	13 alen
	29. juni	ugens	5. dag	13 ¹ / ₂	takker	kniplet	19 alen
	27. juli	ugens	4. dag	7 ¹ / ₂	takker	kniplet	17 alen
	5. okt.	ugens	5. dag	10	takker	kniplet	42 alen
9. nov.	ugens	2. dag	8	takker	kniplet	17 alen	
	7. dec.	ugens	3. dag	8	takker	kniplet	13 alen
1896	1. febr.	ugens	4. dag	4	takker	(spoling ikke anført)	
	30. maj	ugens	7. dag	8	takker	kniplet	80 alen
	8. aug.	ugens	5. dag	11	takker	kniplet	39 alen

Af ugens talnummer fremgår det, at Berthe Marie aldrig spolede på ugens 1. dag, om søndagen, endvidere at der kun undtagelsesvis har fundet spoling sted på ugens 7. dag, om lørdagen (den 25. maj 1895 og den 30. maj 1896). Kniplet har hun derimod om søndagen, og selvom arbejdsudbyttet i alle fald i 1894 og 1895 er betydeligt lavere på disse, såvel som de øvrige helligdage som jule-, nytårs-, påske- og pinsedagene, så er det en regel, at kniplerskrinet var i brug om søndagen, et træk der ikke stemmer overens med de oplysninger, der er fremkommet ved udspørgning af gamle kniplersker og deres efterkommere i Tønderegnen, hvor det fastholdes, at man ikke kniplede om søndagen, der helligedes kirkegang. Derimod var spoling af kniplestokke i hånden tilladt. Vi står her over for to modstridende overleveringer, som muligvis kan forklares på den måde, at Berthe Maries arbejdsmetode betegner et ældre lag i traditionen. Hun kan have anvendt speltning, en metode der her i landet hidtil kun er påvist at være anvendt af vævere.¹² Ved speltning anvendes en speltepinde, en tilspidset pinde, der bliver sat fast ind i rokkens nåleøje. Her bliver islætten vundet op på væveskyttelen, almindeligvis et ledstykke af tagrør, der stikkes ind over speltepinden. Ifølge Feilberg¹³ er ordet speltepinde vestslesvigsk.

Et lille redskab, hvis anvendelse var ret dunkel, fandtes i et kniplerskrin på Haderslev Amts Museum;¹⁴ det stammer fra en professionel kniplerske Karen Tweed, datter af skomager Tweed i Kastrup. Hun er født 1828 og døde 1907. Redskabet er tragtformet og måler 0,067 m med en diameter på 0,022 m over tragtens hul. Forneden er det forsynet med en lille pindformet tap. Stykket er skåret ud af eet stykke træ og dekoreret med en lille sløjfe samt bogstavet T. At det var knyttet til en kniplerskes arbejde på en eller anden måde var indlysende, men dets egentlige brug blev først klargjort gennem en tegning af speltning af kniplestokke, således som det foregik blandt finske kniplersker, der anvendte et identisk redskab, når de spolede kniplestokke på rokken.¹⁵ Fremgangsmåden er ydermere blevet forklaret af en kniplerske i Møgeltønder, der har flere generationer af professionelle kniplersker bag sig. Speltepindens spidse ende blev stukket ind i rokkens trådøje, i den tragtformede del holdtes kniplestokken på plads ved presset af fingeren. For at beskytte den finger, om hvilken

Fig. 3. Gammel kniplerske (fot. 1912 af afd. godsinspektør Davidsen, Møgeltonder).

tråden løb under spoling, anvendtes »æ slæwbrev«, et stykke papir.

Har Berthe Marie anvendt speltning, når hun skulle spole sine kniplestokke, har hun vel også haft en grund til ikke at gøre dette stykke arbejde om søndagen.

Megen overtro er knyttet til røkken.¹⁶ De gamle koner tog altid snoren af rokkehjulet lørdag aften til mandag morgen af angst for, at de underjordiske eller heksene skulle spinde om natten. Spinding om søndagen ansås for ganske forkasteligt. Det var et arbejde, der aldrig udførtes denne dag, fordi det var mere utiladeligt end alt andet arbejde. Forbudet gjaldt også lørdag aften, da helligdagene i hine tider regnedes for at begynde aftenen før. Der findes en række »vandresagn« om genfærd, der har forbrudt sig mod dette forbud, thi som det hedder i Skattegraveren,¹⁷ »den

der spinder om søndagen skal spinde efter sin død«. Således står en spiderske med rødglødende hånd foran sin rok og jamrer »Hæ ka I sie hur a haa van / faa de a on Løwerda Awd'enen spand«. En anden viser sig uden for vinduet i sit hjem, helt rødglødende, og udstøder den samme klage.

At Berthe Marie har spolet et par lørdage kan godt forenes med forbudet om at bruge rokken, idet der intet er i vejen for, at hun måtte spole tidligt på denne dag. Som tidligere anført var stokkene på Berthe Maries skrin af en gammeldags type med glatte ægformede doppe, en form der var velegnet til at stikke ind i tragten på speltepinden. De stærkt profilerede perleprydede doppe på de langt spinklere kniplestokke, som anvendtes gennem 1800 tallet af Tønderregns kniplersker, egner sig derimod dårligt dertil. Det er muligt, at vi her har forklaringen på, at kniplerskerne da måtte spole stokkene i hånden, et arbejde, der ikke nødvendiggjorde brugen af rokken, og som derfor udmærket kunne fylde ledige stunder på søn- og helligdage.

Dette er, hvad den lille ugebog fortæller om Berthe Maries arbejde gennem mere end 2 år. Men hvad røber den og knipleskrinet om hende selv? Skrinets slidte tilstand og det lidet pyntelige udstyr synes at antyde, at hun har hørt til de sparsommelige, som kviede sig ved udgifter udover det strengt nødvendige. Om hun har været tvunget hertil af økonomiske grunde er svært at sige. Hun kommer fra en gårdmandsfamilie og bliver gift ind i samme miljø og hører således ikke til den laveste del af almuen som kådnere og inderster, hvorfra størstedelen af kniplerskerne rekrutteredes på Vesteregnet.

Kniplingens fine kvalitet, til trods for det stærkt slidte prikreb, viser, at Berthe Marie var en dygtig og habil kniplerske, der mestrede sin kunst til fulde. At hun tilmed var glad for sit arbejde, antydes af den flid og vedholdenhed, hun har lagt for dagen gennem de mere end 2 år, det har været muligt at følge hendes arbejde gennem ugebogens indførelser, som er udført med en påpasselighed og sirlighed, der næsten grænser til det sippede, alt sammen egenskaber der kun var en kniplerske til gode. Til trods for sin høje alder har hun udvist en udholdenhed og sejghed, som også var karakteristisk for mange af de gamle, professionelle kniplersker fra Vesteregnet, som f. eks. den på fig. 3 afbildede knip-

lerske fra Møgeltønder, der kniplede indtil et par dage, før hun døde i den høje alder af 83; hun levede nogenlunde samtidig med Berthe Marie.¹⁸

Af ugebogens sidste indførsel fremgik det, at Berthe Marie nåede at kniple ca. 1 km af den samme knipling, som hun har siddet med i mange år på skrinet, et fænomen, som kendes fra beretninger om kniplersker på Vesteregnet, hvor N. C. Rom¹⁹ beretter om en gammel kone, der igennem 40 år havde kniplet det samme, smalle mønster. Med skrinet fra Gøtterup fulgte der som nævnt 12 prikbreve, som enten kunne stamme fra Berthe Marie eller hendes moder. Hun kan således godt have kniplet efter disse, men har de sidste år af sin levetid slået sig til tåls med et enkelt mønster, som hun har fundet tilfredsstillende at udføre år efter år. Hun kan have følt en vis glæde og spænding ved de små indførelser hver dag i ugebogen, og tallene kan have ansporet hende til en jævn arbejdsydelse, og de har således på en måde hjulpet hende til at »holde fanen højt« til trods for alderdommens tiltagende besværligheder. Den lille ugebog står derfor som et minde om en gammel kvindes tapperhed og udholdenhed.

NOTER og HENVISNINGER

1. Haderslev Amts Museum nr. 613. Til skrinet hørte desuden 12 prikbreve af pergament, som desværre nu er bortkommet. Museet overlod velvilligst skrin og ugebog til fotografering på Nationalmuseet ved Lennart Larsen.
2. Schleswig Holsteinisches Landesmuseum, Gottorp Slot, O.B. 2435. Proveniens: Nordschleswig.
3. Lin fra Søsum, Stenløse sogn. Nationalmuseet III 32/1932.
4. Flensburg Museum 7576² p. 13 no. 1. Dårligere udført udgave findes ibidem p. 54.
5. Tislund kirkebog under døde og begravede 1899.
6. Østerlinnet kirkebog: fødte Kvindekøn 1819.
7. Tislund kirkebog. Tilgangsliste no. 117-118.
8. ibidem: confirmerede Piger 1835.
9. ibidem: Copulerede 1840.
10. Nustrup kirkebog: Døbte 1777.
11. Tislund kirkebog: Døde kvindekøn 1855.
12. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I, 1922 p. 70 og 125. Ole Højrup: Landbokvinden, rok og kærne etc. 1964 p. 241.
13. H. F. Feilberg: Ordbog over jyske Almueal III, p. 482-83.
14. Haderslev Amts Museum nr. 5347.
15. Aino Linnove: Suomalaisen pitsinnypläyksen kehitysvaiheita 1500-luvulta 1850-luvulle. Porvoo. Helsinki 1947 p. 156 fig. 77 viser en tegning af speltning, p. 314 fig. 268 et foto af to kvinder, hvoraf den ene knipler, den anden spelter på en rok.
16. Danmarks Folkeminders kartotek under stikordet »Rundt«, »Hjul«, »Søndage«.
17. Skattegraveren VII p. 512.
18. Billedet er taget 1912 af afd. godsinspektør H. C. Davidsen, Møgel-tønder. Kniplersken hed Anne Friis, men kaldtes Anne Just. Hun var født 1829 og døde 1912. Ældre billede af samme findes i Sprogforeningens Almanak 1909.
19. N. C. Rom: Danske Husflid, 1862 p. 392.

Regnskabsmetoden i Berthe Marie Alexandersens ugebog

Af *Bodil Tornehave.*

I skuffen i et knipleskrin, der nu befinder sig på Haderslev Amts Museum, ligger der en lille, hjemmegjort bog, der viser sig at indeholde en kniplerskes regnskab over, hvor meget hun har nået at kniple i de godt 2 år og 4 måneder, bogen er ført.

Ebba Busch har i den foregående artikel »Fra en kniplerskes ugebog« (som der i det følgende henvises til ved betegnelsen E. B.) gjort rede for kniplerskens forhold, og hvad bogen viser om hendes arbejdspræstation. I denne artikel skal undersøges, hvad ugebogen fortæller om hendes regnemetode og regnesikkerhed.

Berthe Marie Alexandersen har hver aften, når knipleskrinet blev sat til side efter dagens arbejde, med blyant skrevet et tal ind i bogen, nemlig det antal »takker« (hele tunger), hun har lavet den dag. Det er de tal, vi ser yderst til venstre på bogens linier (E.B. fig. 2). Hver af disse talrækker lader sig nemlig opdele i syv enkelttal, der maximalt er på 18; det er det højeste antal takker, hun overhovedet når at kniple på en enkelt dag, og det er kun få dage midt i den lyse sommertid, hun overkommer så meget. Om søndagen har hun taget blækhus og pen frem. De syv daglige opgivelser er omhyggeligt blevet trukket op og afsluttet med en prik. Så følger et antal alen og takker, det er en angivelse af den samlede længde, hun har kniplet siden sidste ugeopgørelse. Resten af linien på bogens venstre side er udfyldt med en datering, der ikke blot giver datoen, men også hvilken søndag i kirkeåret, det drejer sig om.

Linien fortsætter på højre side med et andet regnskab, der øjensynlig holder rede på, hvor meget hun har lavet ialt af sin knipling, siden hun satte den op. Bogen starter med at overføre

1228 alen og 17 takker fra en tidligere regnskabsbog, der nu er væk, og slutter brat lidt ind i en uge, antagelig på grund af sygdom, der har forhindret hende i atter at genoptage kniplearbejdet. Formen i dette fortsatte regnskab er ejendommelig, idet vi på linien først ser en række angivelser af de hele antal alen, hun passerer, og ved det sidste alental er tilføjet et antal takker — så langt er hun altså den dato ialt nået med sin knipling. Linien slutter med en fuld gentagelse af dateringen fra ugeregnskabet på venstre side. Bogen indeholder således ialt tre regnskaber, en daglig opgørelse, en ugeopgørelse samt et fortsat regnskab.

Formen i det sidste tillader os at slutte noget om, hvordan hendes regnskabsmetoder har været. Anførelsen af hvert helt alental, hun passerer, røber, at der er tale om en fortsat optælling, der genoptages uge efter uge, og ikke om en sammenlægning af tallet fra sidste uges fortsatte regnskab med den forløbne uges arbejdspræstation. Hendes regnefærdighed har sikkert ikke været så stor, så hun har mestret den vanskelige opgave at lægge sådanne to angivelser sammen og foretage omregningen fra takker til alen (der går 27 af hendes takker på en alen). Men hun har kunnet tælle, og hun har, som så mange før hende, kunnet klare sit regnskab på denne primitive måde. Metoden er den samme, vi møder den dag idag, når vi f. eks. tæller forbikørende biler og sætter en streg for hver vogn, der passerer, og tegner hver femte streg skråt ned over de foregående fire. Det er også samme metode, vi indtil for ikke så længe siden kunne møde ved regnskabsførelse ved et kortspil som »brus«; her tegnede man en »redekam«, en lodret streg med ti vandrette streger ud fra, ved hvert point »tog man en streg«, satte en lille tværstreg over en af de vandrette streger, og fortsatte med dette i lodret retning, så man havde fået 10 point, hver gang man havde en lodret række afkrydsninger på »redekammen«. I dag bruger man gerne tændstikker i stedet. Regning på »redekam« med 12 eller 20 »tænder« egner sig fortrinligt til optælling i dusin eller snese. Regnemethoden er iøvrigt den samme som den, vi møder ved regning på »abacus«, kugleramme.

At regnskaberne på de to sider af bogen er ført uafhængigt, og ikke er et »dobbelt bogholderi« for kontrollens skyld, viser de mange uoverensstemmelser, der er imellem de tre regnskaber.

Tavle I

Dato	Dagtalssum	Ugetal	Differencetal	Fejltype	Fejlstørrelse
30/ 3-95	2 al 19 ^{1/2} tak	2 al 19 ^{1/2} tak	2 al 18 tak	2	÷ 1 ^{1/2} tak
6/ 4-95	2 al 17 ^{1/2} tak	2 al 17 ^{1/2} tak	2 al 17 tak	2	÷ 1/2 tak
4/ 5-95	3 al 10 tak	3 al 10 tak	3 al 9 ^{1/2} tak	2	÷ 1/2 tak
27/ 7-95	3 al 17 ^{1/2} tak	3 al 16 tak	3 al 16 tak	1	+ 1 ^{1/2} tak
10/ 8-95	4 al 1 tak	4 al 1 tak	4 al 4 tak	2	+ 3 tak
19/10-95	3 al 12 tak	2 al 15 tak	3 al 15 tak	1+3	÷ 1 al ÷3 tak
2/11-95	3 al 2 tak	3 al 0 tak	3 al 0 tak	1	+ 2 tak
23/11-95	3 al 11 tak	3 al 8 tak	3 al 8 tak	1	+ 3 tak
30/11-95	3 al 17 tak	3 al 16 tak	3 al 16 tak	1	+ 1 tak
28/12-95	2 al 9 ^{1/2} tak	2 al 10 tak	2 al 10 tak	1	÷ 1/2 tak
9/ 5-95	3 al 13 ^{1/2} tak	3 al 13 tak	3 al 13 tak	1	+ 1/2 tak
23/ 5-96	3 al 24 tak	3 al 24 tak	2 al 24 tak	2	÷ 1 al
20/ 6-96	3 al 14 tak	3 al 14 tak	3 al 20 tak	2	+ 6 tak
27/ 6-96	3 al 20 tak	3 al 20 tak	4 al 0 tak	2	+ 7 tak
4/ 7-96	3 al 25 tak	3 al 25 tak	3 al 18 tak	2	÷ 7 tak
11/ 7-96	3 al 15 tak	3 al 15 tak	3 al 11 tak	2	÷ 4 tak
17/10-96	3 al 9 ^{1/2} tak	3 al 9 tak	3 al 9 tak	1	+ 1/2 tak
26/12 96	2 al 16 ^{1/2} tak	2 al 16 tak	2 al 16 tak	1	+ 1/2 tak
2/ 1-97	2 al 13 ^{1/2} tak	2 al 11 tak	2 al 11 tak	1	+ 2 ^{1/2} tak
16/ 1-97	2 al 22 ^{1/2} tak	2 al 22 tak	2 al 22 tak	1	+ 1/2 tak
23/ 1-97	3 al 1 ^{1/2} tak	3 al 1 tak	3 al 1 tak	1	+ 1/2 tak

Hele bogen er blevet underkastet en kontrolregning, idet der for hver uge er foretaget en sammenlægning af ugens syv daglige tal, omregnet til alen og takker. Dette tal, som vi kan benævne »dagtalssummen«, er så sammenlignet dels med ugeregnskabet opgivelse, fremover kaldet »ugetallet«, dels med differencen mellem vedkommende uges fortsatte regnskab og foregående uges, »differencetallet«. I 21 tilfælde finder vi uoverensstemmelser mellem disse tal, dette talmateriale er gengivet i tavle 1. Kun een gang, 19/10 1895, finder vi uoverensstemmelse mellem alle tre tal, 11 gange er der uoverensstemmelse mellem dagtalssummen og de øvrige (fejl af type 1), 9 gange mellem differencetallet og de to øvrige (fejl af type 2).

Fejl af type 2 svarer til et korrekt dag- og ugeregnskab, men forkert optælling i det fortløbende regnskab. Der er grund til at hæfte sig ved tallene fra 23/5 1896, idet afvigelsen her ligger i optællingen af de hele alen og ikke i takkerne, som det ellers er tilfældet. Hun har utvivlsomt sat en nål i kniplingen ved det hele alental og flyttet denne nål, hver gang hun har optalt 27 takker, og derefter grebet til pennen for at notere det nye hele alental i ugebogen. Denne ene gang har hun glemmt at notere ved en af optællingerne, hun er nok blevet distraheret i sit arbejde. De øvrige fejl af type 2 er småfejl i optællingen af takkerne.

Ved fejl af type 1 afviger dagtalssummen fra de to øvrige tal. Da alt, som det ovenfor er fremhævet, tyder på, at kniplersken har talt sig frem, ser det ud til, at disse fejl skyldes forkerte opgørelser af det daglige antal kniplede takker, og at ugetallet er opstået ved en selvstændig optælling ud fra et mærke, sat i kniplingen sidste søndag, og ikke ved en addering og omregning til alen og takker af de syv dagtal.

At det forholder sig sådan, bekræftes ved en analyse af tallene fra 19/10 1895, hvor de tre opgivelser alle afviger indbyrdes. Her er det påfaldende, at medens dagtalssummen blot er 3 takker mindre end differencetallet, er dette igen præcis 1 alen større end ugetallet. Her drejer det sig åbenbart atter om en forglemmelse af markering af et optalt alental (her noterer hun ikke i bogen, hver gang hun har optalt en hel alen; men da det er tal, der højst er 4, kan hun f. eks. have markeret det ved at sætte nåle i puden). Benævner vi optællingsfejl i ugetallet som fejl af type 3,

er der i denne uge tale om en overlejring af fejl af typerne 1 og 3. Vi må konstatere en meget stor sikkerhed ved hendes optællinger af ugens samlede arbejde; når det kniber mere i det fortsatte regnskab, skyldes det nok de større tal og den mere komplicerede fremgangsmåde med at skulle gribe til pen og blæk for at indføre et tal i bogen, hver gang en alen er optalt.

At der optræder så mange småfejl i de daglige opgivelser, tyder på mangelfuld markering af, hvor langt hun var kommet foregående dag. For at forstå dette forhold må vi betragte den måde, de sønderjyske kniplersker arbejdede på, nærmere. Som vi ser i E.B. fig. 1, sidder der på hendes skrin et prik-brev af begrænset længde, det spænder over 11 takker. Når hun er nået så langt, som prik-brevet tillader, må hun sætte om, d. v. s. binde pindene ind, tage alle nåle ud og forsigtigt løfte knipling og pinde op, så det sidste mønster, hun har kniplet, nu dækker over prik-brevets øverste mønsterdel, hvor nålene atter sættes gennem kniplingens slag ned i de tilsvarende huller i mønsteret. Hun kan så atter kniple ned langs prik-brevet til dets ende — ialt 10 takker. Dette forhold har sikkert været benyttet til den daglige opgørelse, idet hun blot har skullet mærke sig, hvor mange takker, der var igen på prik-brevet ved starten, evt. omsætninger i dagens løb, samt hvor langt hun var nået ned på prik-brevet efter endt dagsarbejde. Har hun arbejdet på denne måde, forklarer det, at der let har kunnet indsnige sig fejl i de daglige opgivelser. Disse fejl får imidlertid ingen indflydelse på ugeopgørelsen, når hun undlader at regne de syv dagtal sammen og i stedet tæller sig frem til ugens arbejde ud fra et mærke (en nål), sat i kniplingen ved forrige ugeopgørelse.

Den totale mangel på angivelse af, hvornår der er blevet »skåret af«, endsige et regnskab over, hvor meget hendes betaling for det leverede arbejde har været, er påfaldende. Regnskabet har åbenbart ikke haft til formål at kontrollere kniplingshandlerens opmåling af det stykke, der blev »skåret af«. Dette kan forklare et specielt forhold, nemlig at kniplersken synes at have arbejdet med en alen, der er kortere end den officielle.¹ Alt tyder på, at den knipling, der sidder på knipleskrinet, er den, hun arbejdede på i de mange år — ikke mindst det utroligt slidte prik-brev, som kun den, der havde arbejdet med vedkommende mønster i årevis,

kunne få en så velformet knipling ud af, som den, der sidder på skrinet. Nu følger det af ugebogen, at der gik 27 takker på en alen, altså at en tak skulle være på ca. 23 mm, medens prikbrekets knipling kun har ca. 19 mm pr. tak. Vi må åbenbart reducere alle hendes opgivelser med en faktor $19/23$ for at få de virkelige mål frem. Specielt må vi bemærke, at de 1623 alen og 12 takker, hun er nået op på ved ugebogens afbrydelse, ikke bliver til 1019 m., som den officielle omregning fra alen til meter ville give, men 842 m., stadig en imponerende længde.

Den nøje gennemgang af ugebogens talmateriale bringer os tæt ind på Berthe Marie Alexandersen og hendes arbejdsmetode. Det er utroligt, hvor meget de tørre talrækker afslører om den kniplerske, der førte dem ind i sin ugebog.

NOTE

1. Omregningen er foretaget efter den sjællandske alen = 62,77 cm. Også selvom man omsætter efter den lybske alen = ca. 57 cm eller den specielle tønderske = ca. 59 cm (jfr. Maal og Vægt, red. af Svend Aakjær, Nord. Kultur Bd. XXX, 1936) er den af Berthe Marie Alexandersen anvendte alen for kort.

Peder og Magdalene Moos

»Fra min ungdoms lyse slot«

I.

Af *Svend Moos*.

Min far, Peder Moos, er født den 28/4 1852 i Ullerup i Sundevad. Han var søn af gårdejer Christen Moos og hustru Mette Kjerstine, født Møller, fra Brobøl, også i Sundevad.

Far har fortalt mange træk fra sit hjem, og indtrykket er, at det var meget materialistisk indstillet. Der skulle kunne føles på alt, og især skulle alt kunne betale sig. Det kan synes mærkeligt, at en fra det hjem blev i den grad indlevet i åndelige værdier, at han alle dage kunne leve på det, og da den tid kom, dø på det også.

Far havde to brødre. De var ligesom lidt mere robuste både i sind og skind. Far var spinkel og har sikkert været den af de tre drenge, der hang mest ved moderen. Mette Kjerstine, der har præget far meget, var en meget religiøs, stille og fin kvinde, som far alle dage mindedes med stor taknemmelighed.

En anden kvinde, der også fik stor betydning for far, var hans kun tolv år ældre faster Marie Magdalene, der blev gift med gårdejer Chr. Vind i Gammel Ladegård ved Haderslev. Hun forkælede sin brorsøn som lille, og i det hjem, hun fik i Gammel Ladegård, kom far meget som ung. Der traf han også første gang Johanne Lildholdt, der tjente der, og som senere blev hans kone.

Far var tolv år i 1864 og fortalte tit om det, men det har han selv skrevet om i sine erindringer i Sønderjysk Månedsskrift januar 1952.

Far fik sin første plads på en gård på Fyn. Om den har han kun fortalt lidt, han var ikke glad for at være der, der var så åndeligt dødt. I sin ferie hjemme ville han gerne have lov at komme på Askov, og det lykkedes ved moderens hjælp at få

faderen overtalt. Den sidste tid på Fyn, har han fortalt, oplevedes han meget af Bjørnsons bondefortællinger, som han abonnerede på, og som han med et glimt i øjet sagde: »Jeg blev svært glad i Bjørnson«.

På Askov blev far for alvor optaget af det grundtvigske livs-syn, og det holdt ved livet ud.

Far kunne ikke fortælle så meget om sin tid i Askov. Han sagde, at det for ham havde været som at leve i en rus, hver dag at måtte sidde og høre på de toner, han før kun kendte på afstand. Han levede dybt med i det, og ikke mindre blev han betaget af sangen, der også fulgte ham alle dage.

Far blev efter opholdet på højskolen ansat hos Nutzhorn. Der blev han, ikke ret længe efter, meget syg, vistnok af tyfus. Han fik meget høj feber, og i vildelse løb han ud og kravlede ad en stige op på taget, hvorfra Nutzhorn måtte hjælpe ham ned i seng. Der var dem, der ville mene, at det også var en åndelig krise, at det var det grundtvigske, der løb af med ham.

Her hos Nutzhorn traf far Kirsten Marie Pedersen fra Vildkærgård i Lejrskov. De blev forlovet og købte ved deres bryllup nogen tid efter hendes fødegård. Således blev far gårdejer nord for Kongeåen, men kun i godt et år. Kirsten Marie døde barnløs året efter af galoperende tuberkulose.

Far overdrog så gården til hendes eneste bror, Hans Pedersen, med hvem far, ja, vi alle, holdt forbindelse, så længe han levede. Vi børn kom tit til ham i ferie, og Hans Pejser, som vi kaldte ham, vidste ikke alt det gode, han ville gøre os. Han kom ofte til Nybøl, og han var far en god hjælper i den vanskelige tid, vi havde ved overgangen fra tyske til danske penge efter genforeningen. Han var alle dage far meget taknemmelig for, at far havde overladt ham Vildkærgård ved søsterens død.

Far fortalte mange træk om sin tid i Lejrskov. Jakob Knudsens far var dengang præst der. Han drev selv sit landbrug, der hørte til præstegården, og var en meget ivrig landmand. Når han under gudstjenesten gik op og ned i kirken og sang, kunne han bøje sig ned over en bekendt og spørge: »Nå, hvad fik du så for den sort-brogede ko?« for så, når han havde fået sin nyhedstrang stillet, at fortsætte med sin syngende kirkegang.

Far havde på Askov været elev sammen med nordmanden

Konow,¹ der senere blev minister og statsråd. Der rejste far nu op og var en tid lang beskæftiget på hans gård, men tog så igen på højskole, denne gang hos Christoffer Bruun på Gausdal. Derfra tog han på en lang fodtur sammen med andre unge, inden han rejste hjem.

På denne tur besøgte far sammen med frk. Høgsbro fra København Bjørnson på Aulestad. Bjørnson skulle netop den dag tale ved et friluftsmøde og tog de to unge danskere med. Han stod på en vogn og råbte ud over forsamlingen: »Jeg vil begynde med at læse et stykke grundlov for dere«. Det gjorde han på den måde, at det, der angik folket, læste han med stor værdighed, men det, der angik kongen, med en underlig pibende lyd, der fik mange til at bryde ud i latter. Frk. Høgsbro og far var langtfra tilfredse med ham den dag. Far kunne med et lunt glimt sige: »Jeg var knap så svært glad i Bjørnson efter det besøg.«

Far havde for at blive fri for at komme til at springe tysk soldat opteret for Danmark. Der var en frist på 6 år, hvor der kunne ansøges om tysk statsborgerskab, og det gjorde far nu. Han rejste hjem for at være med i kampen om at bevare Slesvigs jord på danske hænder og købte senere gården i Nybøl, Sundeved.

På vejen hjem besøgte han omtalte faster i Gammel Ladegård, og her traf han Johanne Lildholdt. Hun fortalte, at hendes eneste bror, Falle Lildholdt,² af sin far havde fået lov til at komme på højskole, men at han skulle skaffe en anden til at afløse ham som karl hjemme på »Fasbro« imens. Johanne overtalte nu far til at love at komme i den tid.

Far tog i ventetiden plads hos den kendte forsøgslandmand og kolportør Mads Jensen i Jægerup. Konen, Bodil Jensen, tog imod far, da han kom for at søge pladsen. De havde en lille butik i gavlen, Mads Jensen lavede nemlig også reb og var en dygtig rebslager. Her gik far ind, og for at få begyndt ville han gerne købe en piskesnært. Bodil gik straks ud til sin mand og sagde: »Der er en, der vil købe en piskesnært, men jeg tror ikke, det er hans egentlige ærinde«. Så gik Mads Jensen selv ind i butikken, de kom i snak, og far fik pladsen.

Mads Jensen var meget på foredragsrejser, og da far havde en køn og ret velskolet stemme, varede det ikke længe, før han altid måtte med for at skulle synge for, hvilket blev ham en meget stor

oplevelse. Her i Jægerup kom far i forbindelse med frimenighederne både i Rødding og Bovlund, og her traf han pastor L. B. Poulsen,³ Bovlund. Dette førte til, at denne kom meget til Nybøl, da far og andre fik oprettet frimenigheden i Sundeved.

Her traf han også Morten Eskesen⁴ og Henriette Gubi,⁵ der senere i Nybøl blev kære gæster, når de på »kongens togt«, som man sagde, kom til Sundeved.

Om Henriette Gubis begravelse har Georgia la Cour Pedersen, Skibelund efterskole, fortalt: »Henriette Gubi var jo medlem af frimenigheden, og derfor måtte der ikke hverken ringes med kirkeklokker eller synges ved graven. Vi stod så der, hele følget, tavse om hendes grav, men så begyndte Peder Moos, Nybøl, Sundeved, med sin kønne, klare stemme at synge: Som dug på slagne enge, og vi sang alle stille med. Det blev en meget højtidelig stund«.

Far kom så til »Fasbro« på Løjtland til november, mens Falle Lildholdt var på Testrup højskole. Som vi senere vil få at høre, kom det til at betyde så uendeligt meget. Far og Johanne blev forlovet og senere gift.

Far og hans svigerfar, Hans Fallesen Lildholdt, så på flere gårde, da far og Johanne ville giftes. Svigerfaderen ville gerne, at det ikke blev for langt hjemmefra, hans eneste datter skulle bo, men far trak efter Sundeved, og de så til sidst på en gård sydøst for Åbenrå. Ved begyndende handel blev far meget forbavset over at få at vide, at svigerfaderen havde 10.000 mark stående i den, og det var endda den sidste, han havde vist ham, så gerne ville han have beholdt sin datter i nærheden.

Far tog derfra hjem til Ullerup; han ville rådføre sig med sin far. Denne fortalte ham, at farfars fætter Jens Peder Jensen fra Nybøl havde været der. Han havde jo hørt, at far så på gårde, og ville gerne, om far ville købe hans, han var barnløs.

Dagen efter tog far og hans far derover, og det blev til handel.

Det var en tavs svigerfar, der noget efter kom for at se på gården. Han sagde ikke et ord, mens han og far gik rundt. Af jorden lå de 18 td. land oppe i nærheden af Nybøl mølle. Da gamle Lildholdt gik derop, havde far svært ved at følge ham. Så snart Lildholdt var kommet ind ad ledet, tog han sit ur op af lommen og

sagde: »En fjernstoun«, det var hans første bemærkning; det havde taget et kvarter at gå derop. Men da så Lildholdt hørte prisen og var klar over, at det var førsteklases Sundeved-jord, kunne han nok se den gode økonomi i det, og der var intet i vejen. At gården blev dyr nok, er en anden sag, med en stor aftægt til unge folk; Jens Peder Jensen var dengang kun 58 år. Der blev betalt aftægt i hen imod 30 år, og det beløb sig til langt mere end selve købesummen, der heldigvis kunne erlægges kontant. Far overtog gården 1885.

Hjemme i Nybøl.

Den gang så Nybøl helt anderledes ud end i dag. Banen fra Vester-Sottrup over Nybøl til Broagerland, der nu er nedlagt, var der ikke, og derfor heller ingen by der, hvor nu byen omkring den igen nedlagte station groede op.

Mærkeligt nok, for her ligger kirken, og her var det gamle tingsted, og ikke langt herfra galgebakken.

Herredet har jo navn efter Nybøl, og i min drengetid lå her et langt stråtekt hus, som kaldtes »Å æ ting«. Det lå lige ved kirken, der vistnok er den ældste i Sundeved, fra omkring år 1200.

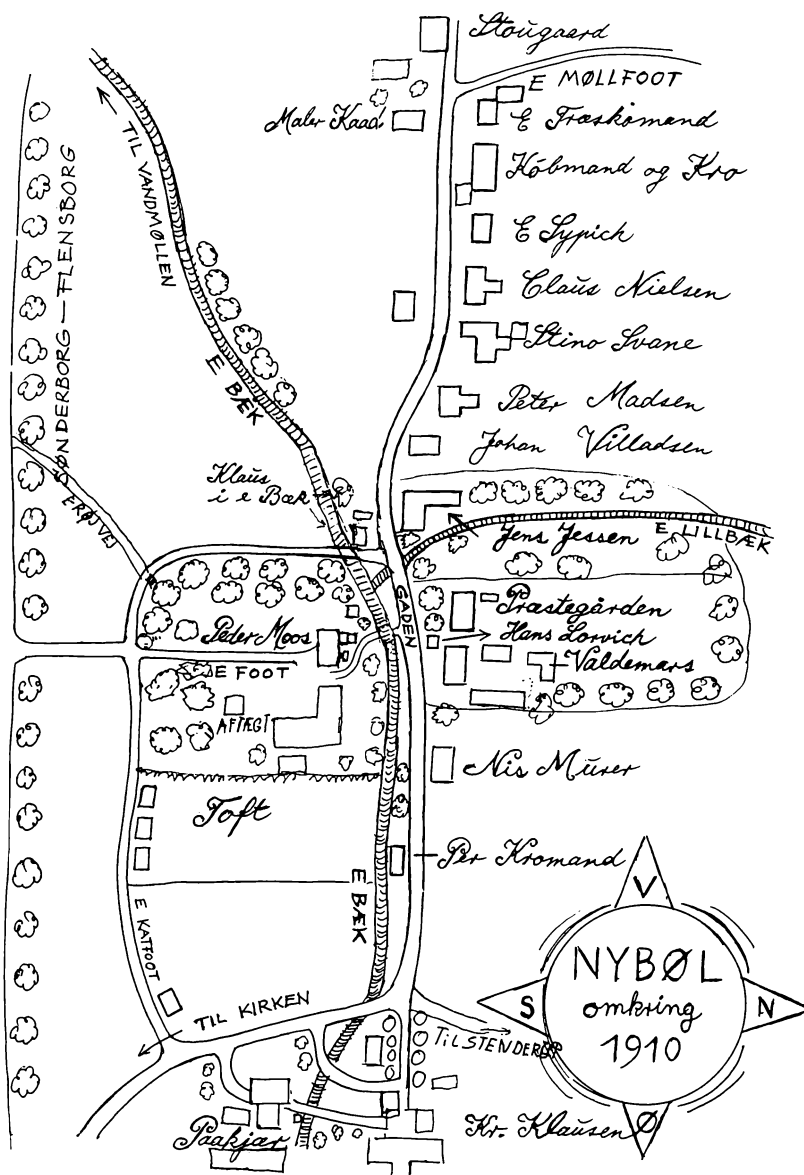
Der ligger en gård lidt sydøst for kirken, kaldet »Borggård«. Da banen i sin tid blev bygget, fandt man, da den skar igennem haven, gamle munkestensfundamenter og en stensat trappe ned i et dybt vandhul. Det tyder på, at der her har ligget en gammel borg. Det kan vel tænkes, det er derfor, kirken er blevet bygget på dette sted, og så først er byen Nybøl (ny-boel) opstået.

De har ikke villet bo og bygge omkring retterstedet og har derfor lagt gårdene et stykke vest for langs med bækken, der jo også gav nem vanding for kreaturerne om vinteren.

Længst mod øst ligger de to Påkærgårde, hvoraf dog kun den, der ligger syd for bækken, i daglig tale kaldes »Påkær«.

I min drengetid hed manden i denne gård Peder Pedersen, i daglig tale »Pæ i æ Påkjæ«. Han var omtrent jævnaldrende med far og var byens dygtigste bonde.

»Påkær« havde største delen af sin jord liggende vest for byen, så de måtte gennem gaden, der løber parallelt med bækken, så at sige hver dag. Hvor kom de præcis, både morgen, middag og aften, de to spand heste, når de red til eller fra marken! Store, vel-

Skitsen udarbejdet af Frits Carstensen, Sønderborg, 1966.

plejede og velfodrede heste, med seletøjet velsmurt og i orden. Ligeså vognene i høst- og roetid, eller når der kørtes møg ud. De var i orden og blev vasket. Det var noget, vi drenge, ja, da også konerne langs med gaden, talte om.

»Pæ i æ Påkjæ« var en lille tæt skikkelse, det var ikke ret tit, han var i marken, undtagen i jagttiden, da var han der til gengæld hver dag. Når han ville derud, stod han for det meste op i en af vognene, støttet til sin stok, ivrigt hakkende på sin halvlange pibe, så røgen stod i små skyer bagud. Han kunne nok drive sine velplejede marker med et tilsyn en gang ugentlig. Redskaberne var altid førsteklasses. Hjemme gik han ikke med stok, hvorimod piben altid var med, han havde to til tre hundrede svin på stald, og dem passede han selv.

Gården lige nord for, på den anden side af bækken, ejedes af Kristian Klausen. Der var bro over bækken mellem de to gårde, og ved den lå det fælles bagehus, — man bagte selv alt brød på gårdene den gang.

Kristian Klausen havde »friet sig ind« på gården, som det hed den gang. Han var kommet som bestyrer og var så blevet gift med enken. Gården her havde det meste af jorden lige ved, så heste og vogne blev ikke så grundigt diskuteret som dem fra »Påkjæ«.

Det, vi drenge var mest optaget af her, var den store hestegang, de havde bag ved laden. Den befandt sig i en bygning for sig selv og bestod af et mægtigt tandhjul, lavet udelukkende af træ. Det var en 8 meter i diameter og var anbragt så højt, at hestene, der trak gangværket, kunne gå nedenunder. Det trak et lille tandhjul, også af træ, der sad på en aksel, der gik ind gennem muren, ind i laden, hvor et hjul med rem trak tærskværket.

Vi drenge så med misundelse på vor skolekammerat, sønnen, der sad i midten af hestegangen og med en lang pisk holdt de fire heste i gang. Der var en ting til, vi også beundrede ham, ja, da også søsteren for, de kunne altid deres lektier og sad øverst i klassen, og så det mest værdsatte, de havde altid den mest vel-smagende knække med til skole.

Alt brød blev bagt i de store, murede ovne, der blev varmet op med tjørn, hugget i de levende hegn, der omgav hver mark. Det var skik, at der, hvor der var børn, blev der efter en bagning

bagt en portion knækkage. Det var en slags fladbrød, som børnene fik med til skole, og som kammeraterne så kunne få lov at smage på. Marie Klausens var særlig gode. Marie og Kristian Klausen fik far og mor en del at gøre med, da de fik lov at bo i deres aftægt den vinter, vores gård blev genopbygget efter en brand.

Når vi fra den gård gik mod vest ad gaden, lå der på venstre hånd mellem gaden og bækken et langt stråttækket hus. Her boede gamle Per Kromand, en af Nybøls originaler, som vi knægte ikke altid var særlig velopdragne overfor. Hans kone var en dygtig kogekone, men døde, og ved hendes begravelse så jeg det første ligtog, jeg kan mindes. Vi stod, på vej hjem fra skole, i indkørslen til Pækær, da ligtoget kom. Jeg husker, vi stirrede på naboens karl, der kørte ligvognen. Nybøl sogn havde en sådan, som havde til huse oppe i sprøjtehuset og blev vasket og vedligeholdt af smeden. Den var helt sort, med tag over, hvorfra der hang halvlange, sorte gardiner ned med sorte kvaster, og på taget var anbragt et hvidt kors. Vi så igen på kusken, der nu sad meget alvorlig, og vi tænkte på alle de ikke lige kønne historier, han med stor lyst fyldte i os. Vi så på det alvorlige følge. De var der alle fra byen, mændene i sort diplomatfrakke og høj cylinderhat. Det er mit første indtryk af, hvordan alt liv ender, og det gjorde et dybt indtryk på os.

Det var vel først efter konens død, Per Kromand blev original. Han var ellers en dygtig tækkemand, og han og far var netop ved at lægge nyt tag på kostalden den dag, jeg som en lille knægt havde »lånt« mine søstres legekømfur og, for ikke at blive opdaget, var kravlet ind i den hule, vi altid lavede i nedfaldsrummet i kostalden i den løse halm. Tændstikker må jeg jo også have »lånt«, så det gik galt. Flammerne slog højt op om de to på taget, og hele gården brændte.

Per Kromand holdt et par får, som han af far fik lov at græsse på havkløften, en skrænt vi havde ned mod Nybølnor. Han var en praktisk mand, syntes vi knægte, han kogte kartofler i vandkedlen; når de så var nok, havde han kaffekanden parat, så det kogende kartoffelvand kunne hældes fra direkte ned i kaffeposen. Det blev kaffen så dejlig sort af, sagde han.

I min drengetid blev der bygget et nyt hus lidt længere mod

vest, på den anden side af gaden, af en murer fra Flensborg. Hans ældste barn, en pige, kom til skole, hun kunne ikke tale dansk, det, syntes vi, var meget mærkeligt. Og så havde hun aldrig gået med træsko før, det var jo ligeså mærkeligt, og dem klumrede hun rundt i. Som hun blev drillet! Især en gang hun faldt og råbte: »Sie sind mir zu klummerich, æ træsk«. Mureren fik sig et tilnavn, vi kaldte ham Nis »Ungefær«. Han havde bygget en ny kørelø hos bager Svane, og den var ikke helt i vinkel.

I den næste gård på højre hånd boede Valdemar og Mimmi Ludvigsen, og i aftægten Valdemars far, kaldet Hans »Lorvich«. Det var vores nærmeste naboer, ja, i grunden genboer, da vores gård lå på den anden side gaden og bækken.

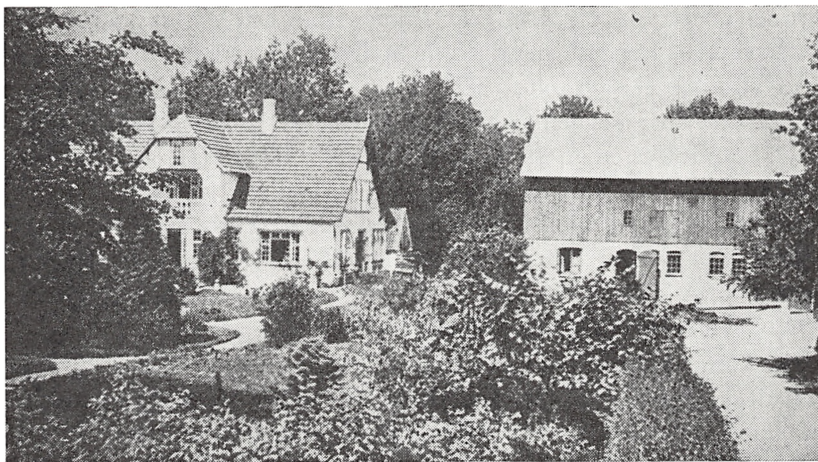
Gamle Hans Lorvich var sparekassebestyrer, og den havde tilhuse hos ham; det var noget, vi drenge havde stor respekt for. Valdemars, som vi altid kaldte dem, vil jeg tit komme til at nævne, de hørte næsten som til familien. Der gik ikke en dag, hvor vi ikke taltes ved, og der findes ikke bedre naboskab end det, vi der havde, selv om vi levede vort liv hver for sig.

Valdemar havde bygget sig en svinestald i 1906, og højt oppe på en gavl ind mod abildhaven lod han indmure et Dannebrog i røde og hvide mursten. Det viste sindelaget, og vi drenge var meget betaget af det.

På samme side, direkte ind mod Valdemars, og altså også lige over for os, lå præstegården. Særlig, da der efter genforeningen kom danske præster, havde vi der et ualmindeligt godt naboskab.

I den her omtalte tid var det gamle pastor Müller. Med ham var naboskabet ikke altid for godt, især da far lod den vordende frimenighed afholde gudstjenester i sin storstue. Müller kom til Nybøl efter, at frimenigheden var dannet. Noget af det første, han sagde til sin ny nabo, var: »Peder Moos, ich will dir bald die Freikirche aus Nybel werfen«. Han ville prøve på at klare sig med det tyske sprog, skønt han talte godt dansk, det kom han nu også til at bruge, thi alle de lidt ældre forstod slet ikke tysk.

Præsten holdt af og til visitats i skolen, og en gang spurgte han, hvem der havde været i kirke i søndags. Alle vi søskende rejste os op, men Müller råbte: »Setzt euch, ihr Mooskinder, ihr gehört doch garnicht zu meiner Kirche«.

Peder Moos' gård - fot. 1911.

Han var nu slet ingen dårlig person og blev temmelig respekteret, inden han flyttede fra sognet.

Så drejer bækken lidt længere henne sydpå, men gaden fortsætter ligeud mod vest, og lige i den trekant, syd for gaden, men nord for bækken, boede vor nabo Klaus Klausen, kaldet »Klaus i æ bæk«. Han var en reel mand og var altid i fuldt sving. Han havde haft gode pladser som forkarl hos flere af omegnens bønder. Da han og Amalie ville giftes, var der en ejendom op efter Nybøl mølle til salg. Klaus havde nok lagt noget til side, men det slog ikke til. Han var henne på sparekassen, det kneb for Hans Lorvich at få sagt, at Klaus nok ikke kunne låne, men de skulle snart have bestyrelsesmøde, og kunne han til den dag stille med to kautionister, ville de se på sagen.

Klaus har fortalt, han ikke troede, det kunne nytte, men Amalie fik ham dog til at gå ud til Jørgen Mathiesen på »Græshøj«, hvor han havde tjent.

Det første, denne spurgte om, var, hvem den anden skulle være. Klaus sagde, at han havde tænkt på at gå over til Jørgen Zachariassen i Dybbøl, hvortil Jørgen Mathiesen straks svarede: »Ja, vil han, så vil jeg også«.

Klaus traf Zachariassen på gårdspladsen; han var ved at møn-

stre en hest for en pranger. Klaus stod lidt og så på det, da Zachariassen i en lidt brøsig tone spurgte: »Hvad vil du?« Klaus: »Jeg vil købe et sted ovre i Nybøl, og du skal kautionere for mig, hvis du da vil!« Jørgen Zachariassen stod bomstille og så på ham i flere minutter, men så kom det uden videre: »Ja, det vil jeg, Klaus«.

Hans Lorvich i sparekassen så ordentlig op, da Klaus den aftalte dag mødte med de to, der var kendt som to meget dygtige og pengestærke mænd. Klaus fik sit sted, det byttede han nogle år senere om med dette her, der lå midt i byen.

De kom aldrig til at fortryde, at de havde hjulpet Klaus; han var altid i gang, han drev kulhandel ved siden af, at han passede sit landbrug. Det varede ikke længe, inden han, som de fra Påkjæ, med sin store velplejede hest for sin vogn, der var i orden og velsmurt, lige så præcis hver morgen kørte til Gråsten efter et svingende læs kul, som han fordelte til sine kunder.

Klaus var i mange år oprækker hjemme i høsten, mod at vi tog hans korn med binder. Han og Amalie havde et ualmindeligt kønt samliv, og den fine Amalie kunne ordentlig trække ham ned, når han blev for krads. Klaus kom i sognerådet, og han blev vandsynsformand. Han var ikke bange for at sige sin mening til hvemsomhelst; han kunne slå en hjertelig latter op, når to stædige bønder holdt på hver sit i en sag om en drænledning, så kom smilet frem hos dem også, og det endte med, at de blev enige.

Jeg tror, at den største dag for ham var, da han lige før afstemningen i 1920, udklædt som herold, på sin kønne hest red rundt til alle hjem i Nybøl og på et af mor forfattet vers bød alle nu at være med til at stemme os hjem til Danmark.

Her, lige før Klaus' sted, kommer der en bæk nordfra og løber under gaden ind i Storbækken. Lige vest for den, på højre side af gaden over for Klaus, ligger præsteenkesædet oppe på en høj skrænt. Her boede Jens Jessen. Han var en anden type end Klaus. Han havde haft en gård, men hans kone og eneste søn var død, derfor havde han solgt gården og købt huset her. Han var fingernem og fik sig oparbejdet en god bødkerforretning. I hans værksted samledes bønderne, her kunne de selv få lov at lave et eller andet i stand, lave nye svingler eller hammelstok, men især kunne de få sig en god hold snak.

*æ Bulbro, efter maleri af pastor Knud Eggert, Nybøl.
Maleriet findes hos Olav Moos, Nørreskov ved Tørsbøl.*

Jens Jessen var en vældig jæger, var høj og rank med et prægtigt, velplejet fuldskæg, og han beholdt sin spændstige gang, til han døde langt over firs. Han og Pæ i æ Påkjæ gik meget sammen på jagt, og der hang i jagttiden altid vildt på hans vildtstang højt oppe på gavlen af hans hus.

Jens Jessen var meget slem til at bande, og far, der gerne ville have ham afvænnet med det, havde gjort den akkord med ham, at han skulle give en »groschen« (10 pfennig), hver gang der slap en ud. En gang, da far kom derind, var Jens Jessen midt i en jagthistorie. Da far havde stået lidt, sagde han: »Det er 8 groschen nu!« Jens Jessen: »Hva døvlen, er do kommen, nej det ka pinde it pas!« Far: »Nej, det gør det heller ikke mere, for nu er det en hel mark!« Far fik sin mark, men med den tilføjelse, at »for fremtiden sir jeg fanemæ, hvad jeg vil«.

De her nævnte, Valdemars, præstegården, Klaus og Jens Jessens, var vort egentlige naboskab, vi boede alle her, hvor de to

bække løb sammen. Her var ligesom en antydning af et gadekær, hvad det ikke var, men dog var der en bypumpe, der blev vedligeholdt af sognet. Her var de tre gamle bulbroer,⁶ sat af store kampesten, den ene over Storbækken, hvor en vej slyngede sig ind og op til os, den anden førte over Lillebækken, hvor gaden gik, og den tredje, lidt længere mod vest, lige ud for Klaus, over Storbækken, hvor en vej drejede fra stik mod syd op langs med vor have til landevejen Sønderborg-Flensborg.

Både Valdemars, præstegården og vi havde mange store træer om gårdene, så hele pletten forekom som en lysning i en skov; vi kaldte den del af haven, der gik ned mod gaden, for »æ skov«, hvorigennem bækken løb. Her var meget, meget kønt, ja, ligefrem idyllisk. Det var en herlig legeplads for os børn. Især har vi haft mange vandmøller »anstilt«. Der, hvor bækken løb ind under bulbroen, snævredes den ind, så der var pres på, og et gevaldigt sted for en vandmølle, der tit var lavet, så den trak noget eller bare en klokke, vi så kunne høre, når vi om aftenen var puttet i seng i det store »vesterkammer«. Bækken i det hele taget optog os drenge meget, jeg kan endnu mærke den sære fornemmelse i fingerspidserne, når man, med den bare arm helt under vand, langt inde i hulen under de store kampesten mærkede, at der var laks. Det skete, at en af os stolt kunne komme op til mor med laks til et helt lille måltid. Ja, bækken kunne nok fylde en flok drenges fantasi, ikke mindst, når vi vadede i den i hele dens løb, fra dens udspring i Dybbøl, gennem Stenderup skov, om forbi bakken, hvor frimenighedskirken ligger, og så ned gennem Nybøl, parallelt med gaden, hvor den, ned for os, nu havde sit leje dybt nede i lerskrænter, for til sidst, inden den slap ud i Nybølnor, at drive Nybøl vandmølle, der ligger meget idyllisk gemt i skoven, kaldet »æ Mølsned«.

Den første danske præst efter 1920, Knud Eggert, der var en god kunstmaler, har brugt flere motiver fra denne plet til mange gode og kønne malerier.

Efter Jens Jessens hus var der et stykke, hvor der kun var huse på nordsiden af gaden. Det næste var et lille stråttækt hus, hvor Johan Villadsen boede. Han havde været fyrpasser på et teglværk i mange år, men var holdt op. Fra høst til hen på vinteren passede han nu et stort damptærskværk, som flere bønder

var fælles om. Den øvrige tid hjalp han på gårdene og kom meget hjemme. Villadsens havde ingen børn selv, men de havde børnetække, så mine ældste søstre og andre jævnaldrende kom der meget. Hans kone lærte dem at sy, og hun var en fin gammel kone.

Så kom der et langt stråtækt hus, hvor Peder Madsen boede. Han havde træben, og det var vi drenge meget optaget af. Han havde jord til et par køer og drev sit landbrug meget intensivt, var forresten den allerførste i Nybøl, der fik bygget ajlebeholder, lidt til forargelse for de »rigtige« bønder.

I det næste hus eller sted regerede Stino Svane. Her var både landbrug, bageri, høkeri og kro. Stinos søn, Peter, var ungkarl alle dage, så hans mor regerede i alt, undtagen landbruget, om trent til den dag hun døde.

Her gjorde vi næsten al vor handel hjemmefra. Vi kunne få alt lige fra søm, reb, sirup, tjære, kolonial, samt de lækreste kager, der dog stod i et skab på disken, og petroleum, til tider også pattegrise, da Peter havde mange søer og holdt orne, hvortil vi drev vore søer om, når det var aktuelt. Lidkøb på grisehandel indtoges i krostuen.

Peter var gået hen og blevet underofficer, da han var i den tyske trøje, og det kunne han ikke stå for. Da krigen kom i 1914, var han begejstret. Vi drenge så ham spankulere rundt i hans nye, lange støvler. Han havde været i Sønderborg og købt de bedste, han kunne få. Nu skulle de gåes til, men det var alligevel en meget lille karl, Stino sagde farvel til oppe på stationen, den dag han skulle afsted.

I kroen var der især god søgning af de sæsonarbejdere, der kom fra Lippe-Detmold om sommeren til teglværkerne. Men Stino kunne holde justits; ville de ha' en tår over tørsten, kunne de godt få det, men de fik det med i en flaske og kunne så hælde resten på hjemme. Peter var stolt af at kunne tale tysk, men det kneb lidt for ham, som da han råbte efter en, der havde fået sin flaske af Stino: »Das ist møj det nemmest, das du først hjem geht«. Da han kom hjem fra krigen, hang det tyske alligevel ved, så da Stino døde, svandt handelen ind og hørte til sidst helt op.

Så kom det næste sted, et kådnerhus, også stråtækt, hvor Claus Nielsen boede. Han var en af dem, far satte stor pris på. Han

samlede altid ind til danske formål, var kirkeældste og hjalp altid til, når nogen skulle have begravelse. Claus Nielsen græd, da det i krigen 14-18 rygtedes, at de gamle kirkeklokker i Nybøl skulle afleveres for at støbes om til kanoner. Det blev dog heldigvis forpurret.

I Claus Niensens gode danske hjem samledes børnene i denne del af gaden efter skoletiden i den tyske skole til dansk undervisning, hvor Kasper Jensen⁷ i sin vandrelærertid kom og havde timer med dem.

Det næste hus var et meget langt et; det havde to lejligheder, og det var teglhængt. I den ene ende boede sypigen Inger Jonson og hendes moder, i den anden ende den kommunale vejmand.

Dernæst den næste kro. Vi havde fire i Nybøl. Her var der også købmandshandel, især isenkram. Det var yderst sjældent, vi kom der og blev da altid af købmanden mødt med et: »Nå, haj mutter Svane it dæ?« Det blev det ikke billigere af.

Vi knægte var jo også meget optaget af, når nogle af gadens mandfolk havde fået en punch for meget, noget far og mor absolut ikke gouterede. Men det var nu sjovt at se en ellers agtværdig bonde eller dygtig murer vandre lidt højbenet, og ikke mindre højttalende hjem gennem gaden. Det var jo også meget spændende for os at se konerne tage imod sådan et par vældige karle, men der blev vi skuffede. De blev ret godt modtaget, enhver pige drømmer vel, i sine unge år, om at blive gift med verdens drabeligste mand, og der kom han da for en gangs skyld.

Her, lige overfor, lå der engang et meget lille hus på den anden side gaden. Og der boede maler Kaad og hans kone Marie med, jeg tror endda, over ti børn. Han var just ikke kunstmaler, men det gjaldt for dem begge to, at de havde et utroligt godt humør. Marie gik som kagekone med et træåg over skuldrene, hvori der hang to store kurve med et olieret dækken til at trække over i regnvejr. Hun gik sognet rundt, de fleste købte, da hun havde mange munde at mætte.

Så kom det sidste hus på højre hånd, det lå på et hjørne, thi nu svinger gaden skarpt til højre. Den var nu ikke gade mere, men vejen, der førte op til Nybøl mølle,⁸ kaldet »æ Mølfoot«.

Huset på hjørnet var ikke det mindst vigtige i Nybøl. Her boede træskomanden, og han kunne sit håndværk. Han købte

elletrær, hvor han kunne få fat i dem, og havde altid et meget stort lager. Træet skulle være vellagret, for han lavede kun førsteklases træsko.

Jeg husker, når vi af far havde fået lov at gå om og bestille nye træsko.

Vi beundrede ham, når han kom ind fra lageret med en blok, han havde skåret sig af en af stammerne, når vi så ham sidde på sin bænk, hvor han med en indretning op gennem bænken kunne klemme træet fast ved brug af benene, (æ snitbænk), og hvor han brugte økse, spånkniv, et stort håndbor og et udhulningsjern!

Vi fik taget mål, og ved den og den tid kunne vi hente træskoene. De var færdige, når vi kom, de passede, var fint sort lakerede, med sort læderpude over vristen og en blank jerngjord til at holde læderet.

Var der en tå, der ikke helt havde plads nok, blev den kridtet af uden på strømpen, så den satte mærke inde i træskoene, udhulningsjernet kom nu ind, og så var den, som den skulle være. Man gik stolt hjem gennem gaden med nye træsko på, det måtte vi, men kun lige hjem, for far skulle først slå klamper under, så de kunne vare længe, og for eftertiden måtte vi aldrig gå i dem uden klamper.

Der, hvor gaden drejer til højre, gik en lille vej lige ud ind i en lille gård, og her boede Andreas Stovgaard. Det, vi knægte var mest optaget af her, var, at han altid havde to små raske heste, lithauere. De var hans stolthed, og der var ingen, der kunne køre fra ham. Ja, så var der en ting til, han betog os med. Det var, da han i august 1914 gik langs med gaden og sang en af ham selv gjort vise, der gik på melodien til »Op, I kristne«. Den lød:

»Op I danske, ruster Eder,
Frankrig kæmper uforsagt,
England sig til strid bereder
og vil bruge al sin magt.
Rusland der, er med sin hær,
nu skal Tysken ha' det fæ.

Ja, det var min barndomsgade, den del af Nybøl, vi hver eneste dag var i berøring med. Af andre må jeg have nævnt gamle Peter Koch fra Stenderup.

Han var en af de gamle landsbysnedkere, der nu er forsvundet, og var nærmest en kunstner. Han lavede mange fine møbler, men kun i ægte træ, han afskyede finér og den slags. Jeg mindes, han kom, fordi vi havde et par gamle egekister, som mor og far gerne ville have lavet om til en bænke. Vi har den endnu, og den er ligefrem et kunstværk. Når det gjaldt så store ting, kom han og lavede det på stedet, thi det hele var jo håndarbejde. Som hans sav og høvl kunne skære! Og der blev hverken brugt søm eller lim, nej, det hele blev pløkket sammen med træpløkke, tit af lidt lysere træ, så de trådte tydeligt frem, hvor de sad.

Og så blev der snakket. Far og han havde mange fælles interesser. Peter Koch var meget intelligent og havde stort lune, han var meget god til at spille dilettant, her var han den drivende kraft, og han spillede mange store roller. Det var helt sjov en gang, da en af os traf en sønnesøn, der udbrød: »Gammel Pæ Koch, det er min bedstefar, og det var din far sin beest ven«.

Og for at få holdt op, tilsidst gamle skrædder Maj fra Avnbøl.

Mor samlede altid alle uldne klude sammen. Når der så var en stor portion, blev de sendt til Hessen-Nassau, og noget efter kom der så en stor rulle vadmelstøj. Derefter kørte far til Avnbøl efter skrædder Maj, der så boede hos os i flere dage og syede tøj til far og alle hans drenge.

Vi drenge var helt bange for ham; han kunne blive hidsig og ville selv bestemme, hvordan tøjet skulle syes. Jeg husker tydeligt en gang, mor, efter vores plagen, fik ham til at sy med bælte og skulderseler. Det fik hele rækken, men hvor blev han rasende, da far ikke ville have syet på samme facon. Det var jo lidt i tysk junkerstil, og det kunne til nød gå an til drengene, men aldrig til far. Skrædder Maj var ved at pakke sit kram, men han gav sig, og far fik syet på sin facon.

Vores gård lå som nævnt overfor Valdemars og præstegården ved de tre bulbroer og bypumpen. Den havde bagsiden ned mod gaden, og man kunne derfra næsten ikke se den for de mange store træer. Gården lå højt, nogle steder var der op til 3 m ned til bækken. Vejen, der fra gaden over den ene bulbro, snoede sig op til os, fortsatte i grunden over gårdspladsen lige op til landevejen, Sønderborg-Flensborg, og den var vor egentlige indkørsel, kaldet »Æ Foot«. Fra gårdspladsen var der haver på

begge sider, til højre den store ved stuehuset, og til venstre en mindre, hvor aftægtshuset ligger. Hele området var som nævnt omkranset af store træer. Selv om det lå midt i byen, kunne kun de, der havde ærinde, se, hvor kønt der var. Det var her, far dannede vort hjem, først med Johanne Lildholdt, og efter hendes død med min mor, Magdalene Moos, f. Jensen, fra Jægerup.

(Fortsættes).

NOTER

1. W. Konow (1847-1932). Norsk godsejer, der blev minister og statsråd. Han var gift med en søster til Frede Boisen, Rødkilde, her var iøvrigt dobbelt svogerskab. F. B. var gift med Konows søster.
2. Falle Lildholdt (3/6 1858-7/2 1926). Han var meget med i det danske arbejde, særlig i det økonomiske, ved oprettelsen af Jernfonden.
3. L. B. Poulsen (20/2 1840-21/3 1919). Frimenighedspræst i Bovlund. Han var den bærende kraft i frimenighedslivet; han talte altid i sit dialektmål.
4. Morten Eskesen (1826-1913). Vandrelærer og visesanger, det var om ham, Bjørnson skrev »Han vil med sine tusind fjed, sy sammen med sin mand Knud Pedersen fra Brøstrupgård ved over hele landet.
5. Henriette Gubi (29/8 1856-14/7 1894). Vandrelærerinde, hun oprettede små skolekredse næsten over hele Nordslesvig.
6. Bulbroer var sat af store naturkampesten ved siderne, overliggerne var dog i nogle tilfælde af kløvede sten.
7. Kasper Jensen (3/8 1858-17/2 1930). Vandrelærer på Broagerland og i Sundeved.
8. Nybøl mølle, ikke at forveksle med vandmøllen. Her fandt der kampe sted både d. 28/5 og d. 5/6 1848, men egentlig skudt i grus blev den ikke.